

יצירתו של אוסף דפוס הערש העבריים בספרייה הלאומית בישראל

גליה ריצ'לר־גרבלר וגילה פריבור

מבוא

השם 'דפוס ערש' (מהמונח הלטיני 'אינקובולים') ניתן לספרים שהודפסו בין השנים 1450-1500. אשר לספר העברי, מדובר אפילו בתקופה קצרה יותר, של שלושים שנה, שכן הספר העברי המתוארך הראשון – פירוש רש"י לתורה – הודפס באיטליה בשנת רל"ה (1475). הספר המתוארך החותם את תקופת דפוס הערש הודפס בשנת רנ"ח (1497), והוא מסכת סנהדרין.¹ רוב החוקרים מניחים שספרים חסרי תיארוך יצאו לאור עוד לפני 1475, וזאת ההשערה אשר לדפוס האחים עובדיה ברומא, שספריו מתוארכים בכמה מהמחקרים לשנת 1472. בהכללה אפשר לומר שמלאכת הדפוס העברי בראשיתה צמחה באיטליה, ספרד, פורטוגל ותוגרמה (טורקיה) וכללה את מגוון הספרות העברית.² במחקר קיימות הערכות שונות על מספרם המדויק של דפוס הערש העבריים – בין 100 ל־175 כותרי ספרים המספרים תלויים בשיטת הספירה וההבחנה בין הדפסות שונות.³ לדעת אדרי אופנברג, שעסק רבות בחקר דפוס הערש העבריים וחיבר את המפקד הבין־לאומי המקיף ביותר של דפוס הערש העבריים המצויים באוספים ציבוריים בעולם, מדובר ב־139 כותרי ספרים שראו אור ב־139 הדפסות שונות, ומהם שרדו עד היום כ־2,000 עותקים באוספים

* תודתנו לפרופ' זאב גריס, שהערותיו המועילות ודייקו תרמו רבות לשיפור המאמר. תודה מיוחדת גם לצוות הספרנים במחלקת הספרים הנדירים בספרייה הלאומית ובאלום הקריאה לספרים נדירים באוסף שלום על עזרתם הרבה. המאמר מבוסס על העבודה: גליה ריצ'לר־גרבלר, 'אוספי הספרייה הלאומית – מחקר היסטורי, מפיז מדגמי והמלצות לשיטות איסוף בעתיד', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר־אילן, רמת גן תשע"ד.

1 מהלמן, 'ביכורי הדפוס', עמ' 448-456.

2 לתולדות דפוס הערש העבריים ראו: מהלמן, ביכורי הדפוס; הברמן, הספר העברי, עמ' 75-81; אופנברג, מפקד; יקירסון, קטלוג האינקובולים העבריים. מחקר דפוס הערש העבריים העסיק חוקרים רבים. ביבליוגרפיה מקיפה על תולדות המחקר אפשר למצוא בתוך: אופנברג, 'ספרות'.

3 שמלצר, 'ספרים נדירים'.

ציבוריים.⁴ שמעון יקירסון מסכם כי סביר להניח שבמאה ה־15 הודפסו כ־140-150 כותרי ספרים שונים, ואף יותר, כל אחד מהם נדפס ב־200-400 עותקים בערך, כך שמדובר בלא פחות מ־30,000 עותקים של ספרים עבריים.⁵

באוסף דפוסי הערש העבריים שבספרייה הלאומית בישראל יש 100 הדפסות שונות של כותרי ספרים ב־194 עותקים; מהם שלמים, מהם פגומים, ומקצתם דפים אחדים בלבד. זה אחד האוספים הגדולים והחשובים בעולם, אך על אף חשיבותו הוא לא נחקר עד היום מחקר מעמיק.⁶ את הספרייה הלאומית יסדו בשנת 1892 חברי אגודת בני ברית בירושלים, ומאז ייסודה היא עוסקת באיסוף ובשימור של אוצרות הרוח של עם ישראל ובהנגשתם לכל המעוניינים. במשך השנים שונו שם הספרייה, בעליה והמבנה הארגוני שלה כמה פעמים. ראשיתה בשם 'בית הספרים מדרש אברבנאל', המשכה – 'בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי', ושמה הנוכחי הוא 'הספרייה הלאומית'; זה עוצב כחלק מתהליך היפרדותה מהאוניברסיטה העברית בירושלים והיותה חברה לתועלת הציבור. שינויי השם מצביעים גם על שינויים במטרות ובתפקידים המרכזיים שהועידה לעצמה הספרייה במשך השנים. במקור הוקמה הספרייה לשמש גוף־על, הממונה על איסוף המורשת התרבותית של עם ישראל. לימים, כאשר הוקמה האוניברסיטה העברית בירושלים, היתה הספרייה גם לספריית המחקר של האוניברסיטה, והחומרים שנאספו שיקפו במידה רבה את שאיפות המוסד והותאמו להן. בהתחדשותה של הספרייה הלאומית מאז שנת 2004 הוגדרו מחדש נושאי האיסוף שלה ועודכנו מטרותיה. התהליך המואץ של הארגון מחדש משפיע השפעה ניכרת על מהות אוסף הספרייה עצמו: על מבנהו, על החלטות בעניין החומרים המיועדים לשימור, לרכש ולדילול, על דרכי האיסוף, על כיווני השקעת המשאבים ועוד. בנקודה מכריעה זו של בניית המוסד ועיצובו מחדש, מחקר על אודות דרכי התפתחות וצורת האיסוף של אחד מאוספי הליבה, אוסף דפוסי הערש העבריים – כמקרה מבחן – יכול לשמש בסיס חשוב להפקת מסקנות על דרכי האיסוף הנחוצות בעתיד לאוסף זה ולאוספים האחרים.

בתהליך היפרדותה של הספרייה מן האוניברסיטה העברית בירושלים הוגדרו לה ארבעה אוספי ליבה: יהדות, ישראל, אסלאם והמזרח התיכון וכן אוסף תומך במדעי הרוח הכלליים.⁷ בכותרת של נושאים רחבים אלו אפשר לציין כמה אוספי דגל בספרייה, דהיינו אוספים שהספרייה שואפת להביאם לכדי שלמות. מכיוון שמדובר באוספים אשר קשורים

4 אופנברג, מפקד.

5 יקירסון, קטלוג האינקונובולים העבריים, עמ' ה.

6 האוסף הגדול ביותר בעולם של דפוסי ערש עבריים מצוי כנראה באוסף ספריית בית המדרש לרבנים באמריקה. באוסף 127 כותרי ספרים ב־217 עותקים. ראו: יקירסון, קטלוג האינקונובולים העבריים, עמ' כח. נתונים על אוספים נוספים אפשר למצוא בתוך אופנברג, במפקד דפוסי הערש העבריים שערך בשנת 1990 ועודכן ב־1994. ראו: אופנברג, מפקד; אופנברג, רשימה. שם נמנו 79 כותרי ספרים ב־154 עותקים בספרייה הלאומית, אך כבר אופנברג מציין שאוסף הספרייה הלאומית במצבו הנוכחי טרם עודכן.

7 זמיר, דין וחשבון, עמ' 26-32.

קשר מובהק בנושאי הליכה של הספרייה, נמצא שבדרך כלל תוכן פרטיהם משמש נושא למחקר של מי שעוסקים בתחום כאנשי אקדמיה ושוחרי תרבות ישראל. אולם לצד מחקר זה, על אף ההיסטוריה ארוכת השנים של הספרייה, לא התבצע מעולם מחקר שיטתי ומשווה על דרך התהוותם והתפתחותם של אוספי הספרייה, דהיינו לא נחקרו שאלות כמו מי היו האספנים שתרמו את אוספם לספרייה, כיצד יצרו את האוסף שהיה ברשותם, מה היה טיב הקשרים בין האספנים לספרנים ואילו פעולות נקטו הספרנים לאיתור ספרים להשלמת האוספים. המחקר הנוכחי בא לתאר פרק בהתפתחותם של אוספי הספרייה הלאומית ולהתמקד בעיקר באחד מאוספי הדגל שלה – אוסף דפוסי הערש העבריים – כמקרה מבחן. אוסף זה הוא יסוד חשוב של אוסף היהדות. במחקר נבדק בעיקר ההיבט של האספנים שתרמו את האוסף, וכן ניתנת תמונת מצב עדכנית של האוסף. תוצאות המחקר יוצגו על ציר הזמן, לפי סדר תרומת האוספים לספרייה, כדי לקבל פרספקטיבה על התפתחות האוסף.

שלבי המחקר

בבחינתו של אוסף דפוסי הערש העבריים נמצא כי אין קטלוג נפרד של דפוסי הערש העבריים בספרייה הלאומית וכי אין רישום מסודר של התורמים לאוסף. בהיעדרו של קטלוג, השלב הראשון בעבודה היה הכנת רשימה בסיסית של דפוסי הערש העבריים. ברשימה (המצורפת כנספח למאמר) מצוינים שמות כותרי הספרים לפי סדר אלפביתי – שמות מחברים (תחילה השם הפרטי) וכותרים אחידים (תלמוד, תנ"ך, תפילות וכדומה), כדרך שנקט פרץ תשבי ברשימה המקיפה שערך לדפוסי הערש העבריים המצויים בישראל.⁸ כן מצוינים העותקים הפיזיים הקיימים בספרייה לכל כותר בליווי ציון העותקים שנעשו מהם עותקים דיגיטליים.⁹ לאחר יצירת רשימת הבסיס נבדק לכל אחד מהפריטים אם

- 8 תשבי, 'האיננובולים העבריים בישראל'. הרשימה מסודרת בעקבות רשימתו של תשבי, גם במקומות שהתגלה חוסר עקביות ברשימתו, כגון נביאים ראשונים ואחרונים שנדפסו בדפוס שונצינו; נביאים ראשונים סודרו בשם תנ"ך, ונביאים אחרונים סודרו בשם דוד קמחי.
- 9 זה עשרות שנים ידועה במחקר התופעה של שינויים בין עותקים שונים של ספרים שהודפסו לכאורה כמהדורה אחת של אותו החיבור בבית דפוס מסוים, ובכלל זה דפוסי הערש. עמד על כך לראשונה בהרחבה יצחק ריבקינד. להלן נרשום את ההפניות לשינויים בדפוסי הערש העבריים במאמריו השונים. על רשימתו הוסיפו אחרים, כמו ישעיה זנה, אברהם יערי ויצחק יודלוב. אבל התוספות שלהם כולן הן מהדפוסות ספרים לאורך הדורות, ואין בהן תוספת לרשימת השינויים בדפוסי הערש. הרשימה של כולם מובאת בפתח מאמרו של יודלוב, 'שינויים', עמ' 95. לרשימת דפוסי הערש שיש בהם שינויים בין עותקים של אותה הדפסה ראו: ריבקינד, 'דקדוקי סופרים', א, עמ' 55-58, מספרים 1-6; שם, ב, עמ' 275-276, מספרים 22-23; שם, ג, עמ' 490-491, מספרים 1-2. ריבקינד הוסיף לרשימה שלעיל דפוסי ערש שיש בהם עותקים עם שינויים, במאמרו 'דפוסי ספרים', עמ' תב-תה, מספרים 1-5.

אפשר לזהות את מקור העותק. הדבר נעשה בכמה דרכים: דרך סימון המדף (הסיגנטורה) של הספר – בדרך זו זוהו למשל העותקים שהגיעו מאוסף שוקן,¹⁰ מאוסף מהלמן ומאוסף יהודה; דרך בדיקת רשימות התרומות שקיבלה הספרייה הלאומית ופורסמו בכתבי עת כמו קרית ספר, דוחות על בית הספרים והעלון על ספרים ואנשים, שיצא לאור בהוצאת בית הספרים; דרך השוואת מצאי הקטלוג עם רשימת המצאי שיצר פרץ תשבי לדפוסי הערש העבריים במדינת ישראל ומקורם; דרך השוואת לרשימות המצאי של הקטלוג העברי וחיפוש שמות התורמים ברשימת המצאי של הפריט; דרך חיפוש חומר בנידון באתר העיתונות היהודית ההיסטורית; ולבסוף נערך סקר פיזי של רוב העותקים בניסיון למצוא תווית אקס ליבריס או כל חותמת זיהוי אחרת שתוביל לזיהוי מקור הספר. בדרך זו זוהו למשל העותקים שהגיעו מספריית הקהילה היהודית בווינה.

האספנים התורמים שזוהו כמקורות של אוסף דפוסי הערש העבריים היו אלו שעליהם התבססו במחקר הזה. השלב הבא התמקד באיתור חומר ראשוני ומשני של מסמכים ארכיוניים, ביוגרפיות, קטעי עיתונות וראיונות עומק על האספנים התורמים. הראיונות נערכו עם ספרני הספרייה הלאומית שהיו להם קשרים מהותיים עם האספנים התורמים או שהיו פעילים בתהליך האיסוף של דפוסי הערש לכלל אוסף בספרייה הלאומית, בהיותם מנהלי הספרייה או מנהלים ועובדים בתהליך בנייתו של הקטלוג העברי, וכן רואיינו צוות מפעל הביבליוגרפיה של הספר העברי. בשלב הסיכום נותח הקשר ההיסטורי של התפתחות האוסף על רקע התפתחותה של הספרייה בהקשר לתרומת צוות הספרייה להתפתחות האוסף, והוסקו מסקנות בנוגע לגורמים להצלחת האיסוף.

מסגרת תאורטית וסקירת ספרות

על אף ההיסטוריה ארוכת השנים של הספרייה הלאומית בירושלים, לא נערכו מחקרים רבים על אודותיה, והמחקר מצומצם אף יותר בתחום חקר האיסוף. ההיסטוריה של הספרייה הלאומית נחלקת סכמטית לשלוש תקופות מרכזיות לפני היותה של הספרייה חברה עצמאית לתועלת הציבור משנת 2011. התקופה הראשונה היא תקופת המבשרים. חקרו אותה בעיקר דב שידורסקי וחיים באר.¹¹ המידע עליה נשאב מקצתו מתוך מסמכים, יומנים ומכתבים שהותירו מקימי הספריות הראשונות, אך עיקרו משתקף בעיתונות שהיתה שופרם של בני התקופה ומקימי הספרייה, אשר היו משכילי ירושלים ומשכבת ההשכלה שייסדה וערכה את העיתונים החבצלת, האור וההשקפה. התקופה השנייה היא תקופת 'בית הספרים מדרש אברבנאל', ובשמותיו הבאים 'מדרש אברבנאל וגני יוסף' ו'בית נאמן'. חוקריה היו בעיקר אברהם יערי ושידורסקי, ולמחקריהם התווספו פרקי יומן של

10 אוסף שוקן זוהה בשלוש דרכים: באמצעות סימן המדף, האקס ליבריס והחותמת.

11 שידורסקי, ספרייה וספר, עמ' 109-152; באר, 'מבית מנולי', עמ' 3-9.

בני התקופה.¹² התקופה השלישית, תקופת שילוב הספרייה כיחידה באוניברסיטה העברית בירושלים והיותה בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, תוארה בעיקר על ידי מנהלי הספרייה, בפרסומי הספרייה ובמסמכים הקושרים אותה להיסטוריה של האוניברסיטה העברית בירושלים. את המחקר המרכזי על אודות שיטות האיסוף של חומרי הספרייה עד היותה לחברה עצמאית ערכו שידורסקי ורבקה שויקי.¹³ המחקר הנוכחי הוא נדבך נוסף למחקרם וראשוני בבחינת הקשר בין ההיסטוריה של הספרייה להתפתחות אוסף דפוס הערש העבריים.

תהליך האיסוף בספרייה הלאומית נעשה בשלוש דרכים, ואלה תורגמו לשלוש קטגוריות: פריטים שנתרמו לספרייה, פריטים שהיא רכשה ופריטים שהועברו אליה כחלק מיישום חוק 'עותקי חובה', המחייב את המוציא לאור של כל דבר דפוס שהוא לתועלת הציבור, ויצא לאור בארץ ביותר מחמישים עותקים, לשלוח שני עותקים לספרייה הלאומית. במחקר זה נתמקד בפריטים שנתרמו לספרייה או נרכשו עבורה במחיר מופחת מאוד. הסיבות לתרומות מגוונות, ומספר התורמים מפתיע. מדובר בעשרות אלפי אנשים שפעלו ברבות השנים בשדה האיסוף. מקצתם כתורמי ספריות שלמות, ומקצתם כתורמי פריט אחד או פריטים יחידים. יש שפעלו כמתווכים ויש שתרמו נכסים שבעבורם נרכשו פריטים מסוימים. כדי להציג את מלוא רוחב היריעה מצורפת רשימה מייצגת של תורמים ונסיבות תרומתם, כפי שפורסמו בכרכי קרית ספר בשנות פרסומו הראשונות של כתב העת. הרשימה מוצגת בחלוקה על פי המניע המרכזי לתרומה:

תמיכה ברעיון בית הספרים בירושלים כמרכז בעל משמעות עולמית: פופר-לינקוס, הסוציאליסט הווינאי, הוריש את ספרייתו בשל החשיבות שראה בהעברת האוסף לספרייה בירושלים. תלמידיו שלחו בעקבות הספרים פסל נחושת של מורם (קרית ספר, תרפ"ד-תרפ"ה); א"א גורדון, אנגלייה נוצרייה תושבת קיוטו שביפן, שלחה ספרים למדור במדע הדתות, ע"ש אלכסנדר ווד, בשל החשיבות שראתה בקיומו של בית ספרים בירושלים (שם); זיגמונד פרויד תרם את ספריו (שם); ד"ר לוינסון משיקגו תרם ספרים לייסוד מחלקה רפואית למחלות ילדים (שם); ידידי האוניברסיטה ובית הספרים, רכשו - עם ההסתדרות הציונית - עבור בית הספרים את ספריית גולדציהר למדעי המזרח (שם).

תמיכה ברעיון היותו של בית הספרים בירושלים מרכז בעל משמעות יהודית-ציונית: אוסישקין מסר עוד בחייו (תרפ"ג) חומרים מארכיונו הפרטי ומארכיון חובבי ציון באודסה (שם); ידידי הספרייה בוורשה העבירו ספרים מספריהם של יוסף חזנוביץ ושל משה גורדון (שם); תרומה של אגודות סטודנטים יהודים באנגליה ובאירלנד (לא פורט נושא הספרים, שם); חיים אטינגר תרם לספרייה את הפרוטוקולים של 'הוועד

12 יערי, תולדות; שידורסקי, 'הדיונים', עמ' 153-154; הנ"ל, ספרייה וספר, עמ' 101-108, 183-208, 264-320; הנ"ל, 'לתולדות', עמ' 441-442.

13 שם, עמ' 442-462; הנ"ל, 'שמואל הוגו ברגמן', עמ' 125-133; שויקי, 'פיתוח מדיניות אוסף', עמ' 44-54.

האודסאי' מהשנים 1890-1911 (תרפ"ד-תרפ"ה); אחד העם תרם את ארכיון החברה 'בני משה' (שם, תרפ"ה-תרפ"ו).

הוצאות ספרים מהארץ ומחוץ לארץ אשר שלחו ביזמתן עותקים לספרייה: עם ההוצאות ששלחו בקביעות עותקים נמנות אוסטרטג, אחיאסף, אמנות, גיטלין, דביר, דלפיין, הרץ, יובל, ילקוט, כלל, לויין-אפשטיין, מוריה, הספר, עבר, עיינות, עת-לבנות, שטיבל והוצאת האלמנה והאחים רום בוויילנה (שם).

תרומת ספרים כדי להנציח קרוב משפחה: הנרייטה סאלד תרמה מספרי אביה להנצחת שמו. בין הספרים נתרם אוסף חשוב על איוב (שם); בניו של ד"ר לודוויג מונד תרמו להנצחת אביהם מספריו בכימיה (שם); הגברת יהודית בצרה תרמה להנצחת אחותה ושלחה ספרים לייסוד מחלקה להיסטוריה של האמנות (שם); בוריס סטבסקי תרם לזכר אשתו שרה את הקטלוג של הספרייה הלאומית בפרז (שם, תרפ"ו-תרפ"ז).

תרומת ספרים בעקבות ביקור בבית הספרים: קבוצת תיירים אקדמאים מפולין תרמה בעקבות ביקור בארץ חלק מארכיון המיניסטריין לענייני יהודים באוקראינה (שם, תרפ"ד-תרפ"ה); אוסקר ש' שטרואיס תרם מספרייתו הפרטית כשנה לאחר ביקורו בספרייה (שם, תרפ"ה-תרפ"ו).

תרומה בעקבות פנייה של הספרייה: הנהלת הספרייה נהגה לפנות לממשלות בבקשה לעזרה בתהליך האיסוף; ואכן, ממשלות רבות נענו לקריאתה. בין הממשלות הפעילות ביותר נציין את ממשלת ספרד, את ממשלת צרפת ואת ממשלת צ'כוסלובקיה, ששלחו מבחרי ספרים המייצגים את היצירה התרבותית של בני עמם (שם); מכון קרנג' בווינגטון שלח ספרים במדעי הטבע (שם); ועדת המוציאים לאור של חבר הלאומים שלחה עותק מכל דבר דפוס שהוציא חבר הלאומים, לפי בקשת בית הספרים, למן שנת 1927 (שם, תרפ"ז, עמ' 241); מחלקת המדידות של ממשלת ישראל העבירה לבית הספרים 240 מפות (שם, תרצ"ב-תרצ"ג).

תרומה לפני עזיבת הארץ: סר הרברט סמואל מסר לפני עזיבתו חלק גדול מספרייתו הפרטית (שם, תרפ"ה-תרפ"ו).

חוט דק שזור את שלל הנסיבות לתרומות לאחת – זהות היהודית או ההזדהות עם רעיון העם היהודי השב לציון, וקוממותה מחדש של ירושלים כמרכז עולמי לתרבות כללית ולתרבות יהודית. בתוך מגוון הספרים שנתרמו לספרייה, תרומות הספרים הנדירים זכו בדרך כלל לציון מיוחד. אין זה מובן מאליו שאספן ספרים יתרום פריט נדיר.

תוצאות המחקר

תוצאות המחקר מוצגות על ציר הזמן לפי סדר התוספות הפריטים לאוסף הספרייה הלאומית, שתורמיהם זוהו בעת המחקר. צורת הצגה זו נועדה להדגיש את טענתנו כי ההתרחשויות ההיסטוריות הנוגעות להתפתחות הספרייה היו גורם מהותי בהתפתחות

האוסף. כך, התרומות שניתנו במשך השנים מוצגות על רקע האירועים ההיסטוריים של זמנן והפעילויות האנושיות שנקשרו בהן. הנחת המוצא שלנו במחקר היתה שהנסיבות למתן התרומות יעלו מתוך ההקשר ההיסטורי של כל אחת מהן, ולכן הבחירה בהבניית המידע על ציר הזמן ככלי לזיהוי ולבידוד האירועים ההיסטוריים והגורמים האנושיים שפעלו בהקשר של כל אחת מהתרומות היתה מכרעת.

שורשיה של הספרייה הלאומית בירושלים נעוצים בשני תהליכים מרכזיים שהתרחשו בעם היהודי במאה ה-19: 'ההשכלה' והלאומיות. בזכות שתי תופעות אלו צמח רעיון הספרייה הלאומית והיה למציאות. המנסח הראשון – הידוע בספרות – לחזון הספרייה הלאומית בירושלים היה הרב יהושע השל לוי. בשנת 1872 פורסמה קריאתו בעיתונות העברית להקמת 'אוצר ספרים' לעם ישראל בירושלים.¹⁴ שתי ספריות הוקמו בירושלים. את הספרייה הראשונה, שנחשבת מבשרת הספרייה הלאומית, ייסדו חברי אגודת 'תפארת ירושלים', ובראשם דב פרומקין; ואת השנייה – אליעזר בן יהודה, אולם גורלן של שתי הספריות לא שפר.¹⁵

בשנת 1892 (תרנ"ב) הקימה אגודת בני ברית בירושלים את 'בית הספרים מדרש אברבנאל', כעבור שלוש שנים הצטרפה אליו תרומתו של ד"ר יוסף חזנוביץ, ולימים גם ספרייתו של אליעזר בן יהודה. באותה שנה מלאו 400 שנה לגירוש יהודי ספרד, והספרייה הוקדשה לאדם שעמד בראש הגולים – דון יצחק אברבנאל.

לצד פעילותם של משכילי ירושלים להקמת ספרייה בעלת צביון יהודי-לאומי בעיר, היו השנים 1890-1891 שנים מכריעות בפעילות של אישים מחוץ-לארץ להקמת ספרייה לאומית בירושלים. שתי דמויות מרכזיות פעלו בהקשר זה: ד"ר יוסף חזנוביץ ויהושע סירקין. משותפת לשניהם ולחבריהם ההרגשה שספרייה לאומית נחוצה לעם היהודי בירושלים, על רקע העובדה שהספרים העבריים נקבצו באותם זמנים לספריות זרות.¹⁶ התרומה החשובה ביותר לספרייה בתקופת דור המייסדים, שחוללה בה את המהפך הראשון, היתה זו של ד"ר חזנוביץ. הדי התרומה הזאת חזקים כל כך שעד ימינו השם ד"ר יוסף חזנוביץ מצוין כמעט בכל מאמר על הספרייה, ושום מאמר אינו יכול להיות שלם בלעדיו.¹⁷ ד"ר חזנוביץ מביאליסטוק נחשב התורם הראשון החשוב של הספרייה ותורם בעל חשיבות גדולה בכלל בשל איכותה של ספרייתו הפרטית שהועברה לספרייה הלאומית. הרב יהושע השל לוי נחשב חוזה הספרייה, וחזנוביץ הוא במידה רבה הדמות המכוננת בתהליך הוצאת חזון הספרייה הלאומית מן הכוח אל הפועל. תרומתו היתה ייחודית כל כך שאפילו הרצל המנהיג הציוני כתב לו מכתב תודה אישי על כך שבזכות תרומתו נוצרה השדרה המרכזית לספרייה.¹⁸

14 יערי, תולדות, עמ' 2.

15 שידורסקי, ספרייה וספר, עמ' 113-127; יערי, תולדות, עמ' ב-ז.

16 שידורסקי, 'הדיונים', עמ' 158.

17 ראו: הנ"ל, ספרייה וספר, עמ' 183-209; ברס, 'פרשת משלוח'; ברס, 'חזנוביץ'; עמיאור, 'ה"מייסד האמיתי"'.
18 הרצל, כתבי הרצל, 9, עמ' 297.

חיבתו של ד"ר חזנוביץ לספר העברי הופיעה על רקע ההוויי הדתי שגדל בו בשחר ילדותו ושליטתו בשפה העברית, ואת ספרייתו טיפח שנים רבות לפני שהחל לפעול לטובת הספרייה בירושלים. רעיון התחייה הלאומית חבר בעיניו לרעיון איסוף הספרים והביאו למקד את מאמציו להשגת ספרים עבריים נדירים לאוסף שלו. חזנוביץ תיאר את הסכנות שארבו לשרידותו של הספר העברי בעבר ובימיו הוא – החל בהתפרקותן של ספריות יהודיות משפחתיות, המשך בשרפת הספרים כחלק מניסיון להשמיד את חיי הרוח של היהודים וכלה בעובדה שלא מעט ספריות יהודיות בימיו נמסרו בידי יהודים לידי ספריות נוצריות. כן הוא נדרש לירידה באיסוף ספרים בכלל ולסכנה האורבת מסוחרים הספרים, אשר מעבירים את הספרים לכל המרבה במחיר, בפרט. עובדה אחרת שהטרידה אותו היתה שהעם היהודי נמצא בנדידה מתמדת. הוא חשב כי למען הישרדותו נחוץ מקום קבוע שלא יהיה תלוי במאורעות הזמן, וירושלים היתה למקום זה. לדבריו, הגורם המניע לתחילת תהליך האיסוף היה כוח פנימי; ולהחלטה לתרום את האוסף – הביקור בירושלים.¹⁹ שני אנשים ומוסד אחד מוסיפים על דבריו וטוענים שהיה להם חלק בהתגבשות ההחלטה: אליעזר בן יהודה, שמדבריו עולים שני פרטים מעניינים, והם חלקו כתמריץ לתרומה בכך שהביא לידיעתו של חזנוביץ את דבר הקמת הספרייה שלו עוד בשנת 1886; ותרומתו הראשונית של חזנוביץ, אשר בביקורו בשנת 1890 כבר תרם כמה ספרים שהוא הגדירם 'ראשית הפירעון'. עוד אדם שמציין את תרומתו לתהליך היה משה גדליהו, כתב מטעם החבצלת בביאליסטוק. דבריו על חלקו בתהליך מוקמו כתוספת למכתב שכתב עבור חזנוביץ לעיתון החבצלת ב־17 ביוני 1895: 'מה מאד ישמח לבי בראותי כי דברי אשר דברתי על לב הד"ר הנעלה [...] כי אין מקום יותר בטוח לספריו, כי אם לשלחם ירושלימה [...] פעלו פעולתם ויעשו פרי'. לסיכום, פעמיים הבטיח חזנוביץ לתרום את האוסף שלו לספרייה בירושלים: בשנת 1886 כשביקר אצלו בביאליסטוק אליעזר בן יהודה וסיפר לו על רעיון הקמת הספרייה, ולדבריו בן יהודה חזנוביץ כבר הגיע לביקור עם ספרים. לאחר הביקור בשנת 1890 הובטחה ספרייתו לאגודת בני ברית, ובספטמבר 1895, חמש שנים לאחר שניתנה ההבטחה, היא מומשה. חזנוביץ קשר בין גורל העם היהודי לגורל ספריו וראה בכינוס הספרים העבריים בירושלים בבחינת קיבוץ גלויות רוחני שיביא להצלת אוצרות הרוח של עם ישראל. הוא הרבה לכתוב על תחושותיו כלפי הספרייה הירושלמית ועל פעולותיו למענה. בכך הוא סיפק עדות חיה למפעל חייו ולמניעים לתרומתו. חזנוביץ שאף לאצור אוסף שלם ככל הניתן בתחום היהדות, משנוכח שהאוספים הנוצריים בתקופתו ברחבי אירופה, באוקספורד ובלונדון לדוגמה, ובאמריקה הם אוספי יודאיקה והיבראיקה מרשימים ידע שאיסוף הספרים לספרייה בשלב זה של ההיסטוריה היה בבחינת מבצע הצלה, והיה ברור לו שהוא חייב להיות מדויק בבחירותיו. הוא השתדל לרכוש פריטים שנחשבו נדירים עוד בימיו או שהיה סיכוי גדול שיעשו נדירים. מאמציו נמשכו יותר משלושים שנה, והם רק הלכו וגברו בעקבות הירתמותו לרעיון הספרייה הלאומית היהודית.

אחת הבעיות המרכזיות שהיה עליו להתמודד אתה היה ריחוקו הגאוגרפי מלב הסחר ואיסוף הספרים, דהיינו מבתי הממכר לספרים ומהספריות של מרכז אירופה. מבדיקת התכתבויות עולה שהוא נעזר במומחים ובמגוון מאגרי מידע כדי להגיע להחלטה אילו ספרים נדירים עליו לרכוש. המומחים שהוא נעזר בהם באו מקרב יועצים בכירים, כמו החוקר אברהם אליהו הרכבי והביבליוגרף שמואל וינר, ומקרב חוקרים במדעי היהדות, כמו אהרן פריימן, ספרנים, מוכרי ספרים ביבליוגרפיים, וכן צוות הספרייה הלאומית: דוד ילין ואהרן כהן. אישים ומוסדות היו מיידעים את חזנוביץ על אוספים פרטיים העומדים להימכר; וכן הוא חזר וביקש מבתי דפוס יהודיים שישלחו לירושלים עותקים של הספרים שהם הדפיסו. חזנוביץ נעזר בכל אמצעי ביבליוגרפי לאיתור החומר, ובכלל זה ביבליוגרפיות, למשל של יצחק בן יעקב, אוצר הספרים, ושל קטלוג צדנר לאוסף הספרים העבריים במוזאון הבריטי; קטלוגים של בתי מסחר לספרים; קטלוגים של מדפיסים ומוציאים לאור וכן של מכירות פומביות. והשיטה שהיתה מיוחדת אך ורק לחזנוביץ היתה חיפוש 'מציאות' אצל חולים. בחוברת שהוציא לאור 'עד הסניף של חברת חובבי שפת עבר בביאליסטוק' ויועדה להפצת קול קורא של חזנוביץ לבני עמנו לאסוף ספרים עבור הספרייה בירושלים, כתב מישוהו מאנשי הוועד, ללא ציון שמו, פתח דבר בשם 'תולדות יוסף בן אהרן דוקטור חזנוביטש', ונכתב בו:

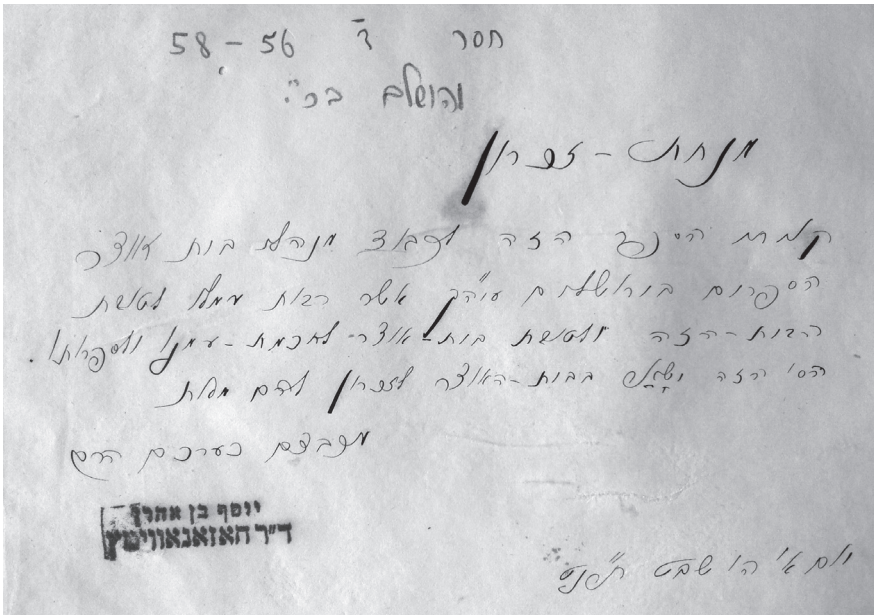
התאמץ לקבל ספרים מאשר מצא בבתי מכריו וגם חוליו, כי בבודקו את חוליו בדק גם בארגזי ספריהם, אם לא ימצא בהם ספר חדש לצרכו. והקול יצא בין כל מכריו וחוליו כי חזנוביטש מבקש ספרים עתיקים ועל כן כל מי שרצה להתרצות לו הכין בשבילו ספר עתיק. למשל בשביל ספר 'שלטי הגבורים' לרבי אברהם אשכנזי אשר הוא יקר מציאות הלך לרפא את אחד החולים בעיירה שבסביבת ביאליסטוק.²⁰

כאמור לעיל, המניע העיקרי שדחף את חזנוביץ היה הרגשתו שהוא עוסק בפעולות הצלה, ובמידה מסוימת היתה בפעילותו משום הצלה לעצמו, שהוא עתיד למות ללא יורשים. על כן ביקש להנציח את שמו דרך ריכוז האוסף בחדר ייעודי.²¹ מבחינת הקשר עם הספרייה, ברי שחזנוביץ היה תורם ארוך טווח, ומרגע שגמל הרעיון בלבו הוא התמסר לו עד יום מותו. הקשר שלו עם הספרייה היה רציף. הוא נהג לשלוח אליה רשימות ספרים כדי שיתכוננו שם לקבלתם. מעניין שלצד קשר המכתבים היו גם קשרים שהתנהלו בדפי העיתונות. למשל, מנהלי הספרייה שמעו על התרומה לראשונה מידיעה עיתונאית, וכן קול קורא של חזנוביץ התפרסם באחד העיתונים הציוניים, והכסף נאסף עבור הספרייה דרך מערכת העיתון; גם שמות התורמים לבית הספרים פורסמו בעיתונים. כך נמצא שהספרייה גייסה כספים באמצעות מערכת איסוף הכספים, שהיתה קיימת ממילא במערכות העיתונים. ספריו של חזנוביץ הגיעו לספרייה בכמה משלוחים. התרומה הראשונה הגיעה בשנת 1895, ובסך הכול עד מלחמת העולם הראשונה הועברו כ־15,000 ספרים. כ־5,000 ספרים

20 חזנוביץ, דבר אל העם, עמ' 10.

21 חבצלת, י"ג בתמוז תרנ"ה.

וכתבי יד נותרו בעליית גג של בית המרקחת של גיסו וילבושביץ בביאליסטוק, לאחר שחזנוביץ עצמו נדד ליקטרינוסלב שברוסיה בזמן המלחמה, ולבסוף גם נפטר שם בשנת 1919. העברת הספרים הנותרים היתה לא פשוטה, והיא קשורה למפעל 'חברת דורשי האוניברסיטה העברית בירושלים'. חברה זו הוקמה ב־1922 בוורשה, והמשימה שהיא שמה לה למטרה היתה איסוף ספרים עבור הספרייה בירושלים ודאגה לרישומם הנכון עוד לפני הגעתם ליעדם. בחוברת שנתפרסמה במלאות עשור לקיום החברה מסופר על הקשיים בהעלאת הספרים הנותרים מאוסף חזנוביץ.²² הדבר אף נסקר בגיליון של קריית ספר (תרפ"ה) לציון פתיחת האוניברסיטה. בסקר זוהו חמישה עותקים של דפוסי ערש מתרומתו של חזנוביץ. באחד מהם, 'ספר העקרים' מאת הרב יוסף אלבו, שונצינו רמ"ו, יש הקדשה בכתב ידו של חזנוביץ: 'מנחת זכרון - קניתי הספר הזה לכבוד מנהלי בית אוצר הספרים בירושלים עיה"ק אשר רבות עמלו לטובת הבית הזה ולטובת בית אוצר לחכמת עמנו ולספרותו. הס' הזה יִשָּׂא בבית האוצר לזכרון להם מאת מכבדם כערכם הרב יוסף בן אהרן ד"ר חאזאנואויטץ, יום א' ה' שבט תרנ"ט' (תמונה 1). כן ידוע מתוך כתבה בעיתון הצפירה מיום 22 באוקטובר 1903 שתרם כנראה גם את ספר הקאנון של אבן סינא. עותק זה אינו מצוי כיום בספרייה.

תמונה 1: הקדשה בכתב ידו של ד"ר יוסף חזנוביץ

תיעוד חשוב על מצב האוסף של בית הספרים לקראת סוף תקופת הדור הראשון וראשית המעבר הקצר לידי ההסתדרות הציונית, ולאחר מכן לרשות האוניברסיטה העברית בירושלים, נמצא במאמר בעיתון הזמן מיום 16 במארס 1903, ובו תיאור של אברהם שמואל הרשברג, 'חובב ציון' והיסטוריון בן עירו של חזנוביץ (ביאליסטוק), על מצב בית הספרים בירושלים.²³ מובא בו תיאור מפורט של מערך הספרים על פי נושאים, ובכלל זה הדפוסים העבריים העתיקים. מתיאורו עולה שבאותה השנה היו בבית הספרים שבעה דפוסים ערש עבריים לפחות, ונראה שארבעה מהם לפחות היו תרומתו של חזנוביץ.

מלחמת העולם הראשונה הביאה לתקופת קיפאון באיסוף הספרים בשל הנתק בין ירושלים לגולה, אולם בשוך המלחמה חודש הקשר והועלתה הדרישה להעביר את בית הספרים לניהולה של ההסתדרות הציונית. אכן, המעבר התרחש, ומונה מנהל חדש, ד"ר שמואל הוגו ברגמן, יליד פראג, ספרן באוניברסיטת פראג וד"ר לפילוסופיה. בניצוחו של ברגמן ובזכות אישיותו שופרו לבלי הכר תהליכי האיסוף של הספרייה. ברגמן תיאר בדוח את מצבה העגום של הספרייה בראשית דרכו. הטורקים החרימו את הפנקסים שהיו בהם שמות משאילי הספרים, ולפיכך אבדה לספרייה כמות נכבדה של ספרים. מלבד זה, אלפי ספרים ועיתונים לא היו ממוינים או מקוטלגים, ורבים לא היו כרוכים כלל.²⁴ בדוח אחר על הספרייה מאותה תקופה, שהזמינה ההנהלה הציונית מד"ר א' בירם בשנת תרע"ט (1919), תיאר בירם את מצבה העגום של הספרייה.²⁵ תהליך שילוב הספרייה באוניברסיטה לווה במאבק בין דור המייסדים, שרצה לשמר את המוסד כבית הספרים הלאומי, ובין הדור החדש, שראה יתרונות בסמיכות למוסד אקדמי. הדור הוותיק חשש שמא תיפגע פתיחות המוסד לציבור הרחב עקב הסבת הספרייה לחלק ממוסד אקדמי, ואילו הדור הצעיר ראה בשיתוף עם האוניברסיטה אפשרות לקידום הספרייה לספריית מחקר. ברגמן צידד ברעיון שילוב הספרייה באוניברסיטה, וציטט מדברי איינשטיין כשהגיע לראשונה לאנגליה בשנת 1921. הוא ביקש מהיהודים בה לעזור לו 'לבנות את האוניברסיטה הירושלמית', והתוצר המרכזי של הפנייה היה איסוף מכובד של ספרים.²⁶

בין הצלחות האיסוף המרשימות שיכול ברגמן לרשום לזכותו בשנות כהונתו הראשונות היה הנהלה משנת 1922 של העברת עותק אחד מכל פרסום רשמי של ממשלת המנדט לספרייה הלאומית; בסך הכול בניצוחו של הוגו ברגמן בין השנים 1920 ל-1935 גדל האוסף מ-30,000 ספרים לכדי 300,000, כמעט ללא תקציב רכישה. עובדה מעניינת היא שברגמן סיים את הדוח שלו טרם פרישתו מניהול בית הספרים בהערכה ובהדגשת הצורך לטפח

23 על אברהם שמואל הרשברג ראו: קרסל, *לכסיקון הספרות העברית*, א, עמ' 636-637. קרסל מציין כי הרשברג היה האיש שהוציא לאור בשם הוועד של חובבי שפת עבר בביאליסטוק את החוברת, ובה הקול הקורא של חזנוביץ. לעדות זו אין אסמכתה בחוברת עצמה. אם כן, ייתכן שהוא כתב גם את תולדות חזנוביץ בפתח החוברת הזאת.

24 ברגמן, *בית הספרים הלאומי*, עמ' ד.

25 שם, עמ' ה; שידורסקי, *גווילים*, עמ' 20.

26 ברגמן, *בית הספרים הלאומי*, עמ' ט.

את מפעלו של חזנוביץ, מתוך אותה הרגשה שתחיית העם היהודי נמדדת גם בהצלחת הקמתו של מפעל הספרייה: 'בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי הוא היום עובדה, ועם כל חסרונותיו ולקוייו מפעל גדול של עם ישראל. עם ישראל בנה אותו ורצון הבנין של העם יחיה אותו ויחזק אותו גם להבא'.²⁷

בכ"ט בכסלו תרפ"ה (1925) נפתחה האוניברסיטה העברית בירושלים בטקס חגיגי ברוב עם, ובית הספרים הלאומי עבר אליה. בפתחה הושגו שני הישגים הקשורים לאוסף דפוסי הערש העבריים: תרומה אחת של משה יהודה הלמן שהובאה ונתקבלה ישירות במעמד הפתיחה; ומברק שבישר תרומה עתידית של מרקוס ועליזה פצ'היימר. התורמים היו יהודים מחוץ לארץ שרצו להנציח בתרומתם את זכר בניהם שנפטרו בטרם עת. התרומות האלה הן ככל הנראה עדות להצלחתם של פעילי מפעל הספרייה הלאומית לרכישת אהדתו של העם היהודי למפעל הספרייה הלאומית.

משה יהודה הלמן היה פעיל ציוני בתנועת המזרחי בלודו', חבר בסיים (בית המחוקקים) הפולני, ואישיות יהודית חשובה בעירו. הוא נולד ב־1873 בפולין, עלה ארצה עם אשתו בשנת 1937 ונפטר ב־1957. הלמן קיבל מהוריו חינוך יהודי דתי ונחשב תלמיד חכם ומוכשר. הוא הצטרף לעסקי המשפחה במסחר ובטקסטיל, הצליח בעסקיו ונחשב כל ימיו אדם אמיד מאוד. בד בבד עם עיסוקו בפרנסת המשפחה עסק בפעילות ציונית. הוא היה ידוע כביבליופיל. בספרייתו הפרטית היו כ־4,000 ספרים עבריים חשובים. עוד בחייו החליט לתרום מספרייתו לזיכרון שניים מבניו שנפטרו בטרם עת. הלמן תיאר בספר זיכרונותיו שלושה אירועים מכוננים בחייו: השתתפותו בקונגרס הציוני, קבלת ההודעה על פטירת בנו אברהם וביקורו בארץ מטעם ועד ההנהלה של האוניברסיטה כדי להיות נוכח בשם הפועל המזרחי של לודו' בטקס חנוכת האוניברסיטה. זו היתה נסיעתו הראשונה לארץ, ולכבוד האירוע החליט להרים תרומה לספרייה האוניברסיטה – את הקנון הגדול בארבעה חלקים (נפולי רנ"ב, אכסמפלר יפה), לזכר נשמת בנו אברהם ע"ה, שנפטר ביפו ביום ז' באב תרפ"א ונקבר בבית הקברות הישן של תל אביב.²⁸ באותו ביקור גם דאג להקים מצבה על קבר בנו השני. שתי עדויות כתב הלמן ביומנו על יום הענקת דפוס הערש לאוניברסיטה העברית בירושלים: 'ביום ד' ניסן בבוקר נסעתי לביבליוטיקה של האוניברסיטה ומסרתי את מתנתי לקיים את נדרי למזכרת בני אברהם ז"ל: את האינקנבול של הקנון הגדול בשלושה כרכים, ועל הדף הראשון לפני הדפוס של כל חלק וחלק נכתב לזיכרון: 'לזכר נשמת בני היקר שנפטר בן כ"ב שנה, הנני נותן את הספרים במתנה למכללה העברית היום, ליום חגיגת פתיחתה הרשמית של האוניברסיטה ביום ז' ניסן ה'תרפ"ה. כמו כן שזכיתי להשתתף בשמחה גדולה זו בתור בא־כוח ויו"ר הסתדרות ה"מזרחי" בלודו' ומתנחם אנוכי בנחמת ציון וירושלים, בעזרת השם'. ועוד ציון: ירושלים ז' בניסן תרפ"ה, ועל החתום: 'משה יהודה ברב מרדכי ז"ל

27 שם, עמ' ל"ג.

28 'ידיעות בית הספרים', קריית ספר, ב, חוברת א (תרפ"ה), עמ' 1.

הלמן, ציר לסיים הפולני'.²⁹ המניע המרכזי לתרומתו של הלמן היה כנראה ההתרגשות לרגל פתיחת האוניברסיטה העברית בירושלים והרצון להיות שותף פעיל באירוע. לאחר מכן הוא תרם את ספרייתו לספריית הפועל המזרחי, ולמעשה אין ידוע על עוד פריטים שתרם לספרייה הלאומית.

משפחת פצ'היימר הגיעה לארצות הברית כחלק מתהליך הגירת יהודי גרמניה. שמואל מרקוס פצ'היימר (1864-1932) נישא לעליזה סטיקס (Alice Stix), ולזוג נולדו שני בנים. נתן, הבן הצעיר, נפטר, והוא בן 18 שנה בלבד, והספרים נתרמו לזכרו. וזו לשון ההודעה על תרומת המשפחה: 'ביום פתיחת האוניברסיטה העברית נתקבלה טלגרמה המבשרת, שה' והג' מרקוס פטשהיימר (סינסינטי) מנדבים לבית הספרים אסף של 2000 ספר עבריים ויותר מ' 4000 ספר על עניני היהדות, ביניהם חמשה אינקונבולים, וספרים יקרי מציאות דפוסי המאה ה'ט"ז'. ה' אוקו, הספרן של Hebrew Union College בסינסינטי, שבאמצעותו נשלחה הטלגרמה, הוסיף שהוא עצמו ייתן לבית הספרים לזכר ג' אטא אוקו את 'אסף שפינוזה' אשר צבר, ובו 400 ספרים, ושהוא 'מתחייב להמשיך את האוסף הזה כל ימי חייו'.³⁰ בחוברת קרית ספר נמסר שהבטחת הזוג קוימה והספרים הגיעו לספרייה וכבר הוחל בסידורם וכן שהיו בתרומה חמישה דפוסי ערש.³¹ משפחת פצ'היימר ציינה כי היא מאפשרת לספרייה למכור או להחליף פריטים לפי צורכי האוסף וכי אין היא רואה בתרומתה מעשה חד־פעמי אלא תסכים לסייע לספרייה גם להבא. סך הכול תרמו בני הזוג פצ'היימר 6,500 ספרים בתרומתם הראשונה, וכעבור שלוש שנים שלחו תרומה שנייה. בגיליון קרית ספר, ה (טבת-אייר תרפ"ח) מודים להם על 4,000 הכרכים הנוספים. גם הפעם היו בתרומה דפוסי ערש (שלושה) וספרים נדירים רבים. שני מכתבים שנשמרו בארכיון היהודי־אמריקני מתעדים את העובדה שמרקוס פצ'היימר לא הסתפק בתרומותיו לספרייה, אלא גם עודד תורמים אפשריים אחרים לנהוג כמותו ולשלוח את האוספים שלהם לבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. אם נשווה בין תרומת הלמן לתרומת פצ'היימר, לפי המידע שבידינו אפשר לומר שתרומת הלמן היתה תרומה חד־פעמית של קודקס אחד (צוין שמדובר בעותק יפה), ואילו זו של משפחת פצ'היימר היתה תרומה של ספרים רבים, ובכללם אינקונבולים עבריים, שהיו גולת הכותרת שלה. בני משפחת פצ'היימר, שלא כמו הלמן, היו לתורמים ומתרימים עבור הספרייה במשך שנים רבות. דפוסי הערש שנתרמו במשלוח הראשון הם: 'נופת צופים מה"ר יהודה מסיר ליאון, מנטובה, מבחר הפנינים לר"ש אבן־גבירול, שונצינו רמ"ד, בחינת עולם לרב ידעיה הפניני, שונצינו, רמ"ה, שרשים לר"ד קמחי, נפולי ר"נ, חדושי התורה של הרמב"ן, נפולי תרמ"ט [כך במקור צ"ל רמ"ט]'.³² דפוסי הערש העבריים שנתרמו במשלוח השני הם: 'משנה

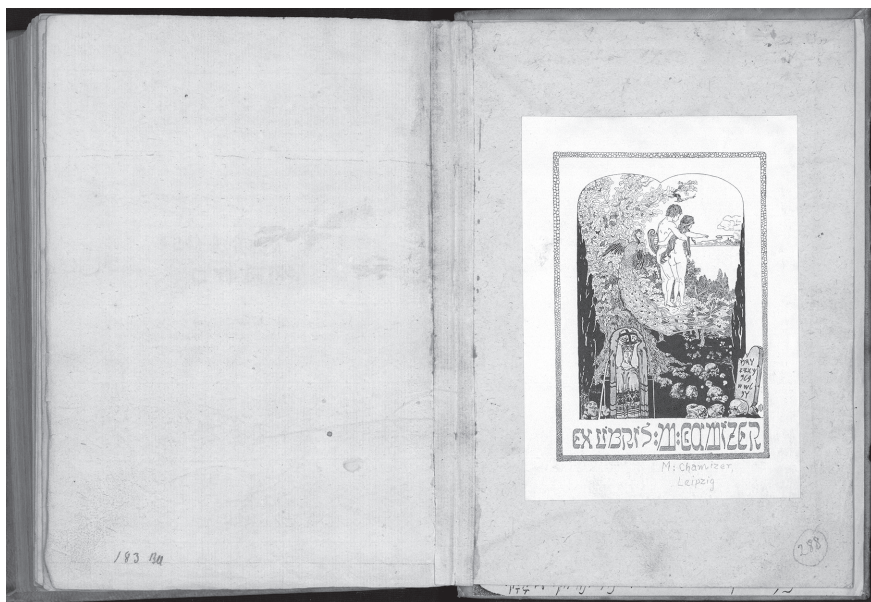
29 עותקים אלו לא אותרו בספרייה, וסביר להניח שהוחלפו בפריטים אחרים שהיו חסרים לספרייה, כמו שהיה נהוג אז להשלמת האוספים.

30 'ידיעות בית הספרים', קרית ספר, ב, חוברת א (תרפ"ה), עמ' 1.

31 שם, חוברת ד (תרפ"ו), עמ' 231.

32 'ידיעות בית הספרים', קרית ספר, ב, חוברת ד (תרפ"ו), עמ' 231.

תורה להרמב"ם (אינקונבל לפני שנת ר"מ). מקרי דרדקי (אינקונבל). מסכתות שונות מן הדפוס הראשון של התלמוד³³. הספרים לא זכו לציון פיזי מסוים, ונראה שהעדות היחידה כיום לתרומה זו היא הסיגנטורה העוקבת הקיימת בספרים: 'בחינת עולם', 'מבחר פנינים' ו'חדושי הרמב"ן' - RI 72A4 ; RI 72A5 ; RI 72A6. כנראה הספרים האחרים שתרמה משפחת פצ'היימר הוחלפו או נמכרו, כמו שהרשתה המשפחה בתרומתה. תרומה אחרת של ספרייה, ובה כנראה דפוסי ערש עבריים, היא זו של ד"ר מוריץ (מרדכי) חמיצר בשנת 1926. חמיצר היה אספן שחי בלייפציג, ולאחר עלייתו ארצה התגורר בחיפה.³⁴ תרומת ספרייתו לספרייה בירושלים צוינה בקרית ספר, שם נכתב: 'א' ד"ר חמיצר מסר לבית הספרים חלק מספריית אביו המנוח, מ. חמיצר.³⁵ היא דווחה ללא ציון דפוסי הערש, אולם לפי שידורסקי, היא אכן כללה דפוסי ערש.³⁶ לא צוין אם מדובר בדפוסי ערש עבריים, אולם האוסף היה בשפות הסורית והעברית, ולכן סביר להניח שהכוונה לדפוסי ערש עבריים. שמות הפריטים שנתרמו לא צוינו אף לא באחד מן המקורות. בסקר דפוסי הערש זוהה אחד הספרים על פי האקס ליבריס שלו: טור אורח חיים מאת יעקב בן אשר, שנדפס באיטליה בדפוס גרשם בן משה שונצינו בשנת רנ"ז בערך (מס' 23 בסקר. תמונה 2).

תמונה 2: אקס ליבריס של מ' חמיצר

- 33 קרית ספר, ה (תרפ"ח-תרפ"ט), עמ' 1.
 34 ריצ'לר, 'מדריך לאוספי כתבי-יד', עמ' 52.
 35 שם, 'דיעות בית הספרים', קרית ספר, ב, חוברת ד (תרפ"ז), עמ' 232.
 36 שידורסקי, גווילים, עמ' 32.

הודות לצירוף הספרייה לאוניברסיטה העברית בירושלים ובזכות מינויו של ד"ר הוגו ברגמן לעמוד בראש המוסד השתנתה הספרייה, על פי כוונת יוצרי השינוי, מספרייה עממית ובה אוסף ספרים אקראי לספרייה שפניה לאקדמיה. הדבר בא לידי ביטוי פיזי בניתוק מהציבור הרחב עם העתקת מושבה של הספרייה למשכנה החדש על הר הצופים. בכך היא היתה אליטיסטית יותר. ספריית בני ברית שנותרה במרכז העיר הוסיפה לשרת את שני קהלי היעד המרכזיים והמסורתיים של בית הספרים: הפועלים ובני הנעורים. מבחינת האוסף, הבעיה המרכזית שזיהה ברגמן היתה האקלקטיות וחוסר השלמות של האוספים. בנושא אוסף דפוסי הערש העבריים היה ברי שהספרייה שואפת לשלמות; את יהבה בעניין זה היא תלתה בתרומות עתידיות או בהשאלות ממוקדות. ב"ז בניסן תר"צ (1930) נפתח לקהל בית דוד וולפסון על הר הצופים. יום ההעברה של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי ל'בית דוד וולפסון' והסבת הספרייה למחלקה בתוך פעילותה של האוניברסיטה העברית בירושלים קיבלו משמעות סמלית, שכן הם חלו במלאות עשר שנים לפטירתו של חזנוביץ.³⁷ הקמת בית דוד וולפסון היתה מינוף נוסף לרעיון הספרייה הלאומית. הודות למקום האסטרטגי הבולט של המבנה על הר הצופים, המשקיף על ירושלים ובולט בנוף, היתה הספרייה לסמל להמשכיות הקשר של העם היהודי בבירתו ההיסטורית – ירושלים, סמל להיותה, נוסף על היותה מרכז דתי, מרכז להתחדשות תרבותית.

בטקס הפתיחה המכובד נאמו הנציב העליון הבריטי אז רוברט צ'נסלור, ד"ר יהודה לייב מאגנס וד"ר הוגו ברגמן; לרגל הפתיחה נערכה בבית הספרים תערוכה, כחוברת שהוצאה לאור לרגל האירוע צוין כי באוסף דפוסי הערש העבריים 17 ספרים,³⁸ וגם הוכרו על פיקדון של 64 דפוסי הערש של שוקן לרגל פתיחת בית דוד וולפסון על הר הצופים. קליטת אוסף דפוסי הערש של שוקן משולבת ככהונתם של שניים ממנהלי הספרייה – האוסף התקבל כפיקדון בתקופתו של ברגמן והיה למתנה בעת כהונתו של מחליפו פרופ' אליקים גוטהולד וייל. גם הוא כברגמן ניהל ספרייה בתקציב דל, ועיקר החומר הגיע בזכות אגודות הידידים והתורמים הנדיבים, כמו שהיה בימי קודמו. וייל כתב בסוף כהונתו 'דין וחשבון על הנהלת בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי' – דוח המשך לזה של ברגמן.³⁹ שינוי מרכזי באוסף שציין וייל היה התוספת של 64 דפוסי הערש של שוקן. גם אז וגם במבט בן זמננו מדובר בתוספת חשובה מאוד לספרייה בכלל ולמחלקה היהודית בפרט.

זלמן שוקן (1877-1959) נולד למשפחה ענייה וקשת יום בעיירה מרגונין שבחבל פוזן, שהיתה באותה העת חלק מפרוסיה וכיום היא חלק מפולין. שאיפתו לידע וחיבתו לספרים משחר ילדותו לא יכלו להתממש כרצונו, שכן צורכי השעה לסייע בפרנסת המשפחה גברו על צורכי הרוח.⁴⁰ עם עליית הנאצים לשלטון הואטה הפעילות הכלכלית השוטפת של

37 ברגמן, בית הספרים הלאומי, עמ' i-ii.

38 בית דוד וולפסון, עמ' 22.

39 וייל, דין וחשבון, עמ' 6.

40 דוד, ספר המעשים, עמ' 26-32; מוזס, 'זלמן שוקן', עמ' 192.

רשת חנויות הכול־בו שבבעלותו, עד שהופקעה לחלוטין מידי של שוקן. ב־1934 החליט שוקן לעלות לירושלים עם אשתו וילדיהם. הוא העלה את ספרייתו לירושלים באוקטובר של אותה השנה. זו היתה אחת מהעברות הספריות המוצלחות שהתרחשו בתקופת הרייך השלישי.⁴¹

לשוקן היו למעשה שני אוספים, ואלה התפתחו זה לצד זה. האוסף הכללי הסב לו הנאה אישית, כבן לתרבות הגרמנית. האוסף העברי מילא צורך אישי שלו להוכיח לעצמו ולסביבה את גדולת היצירה של העם היהודי, ולפיכך ראה באוסף היהדות שלו חומר שעליו לשמש בסיס לחקר המורשת התרבותית היהודית, ולמעשה בעל משמעות רחבה הרבה יותר מאוסף פרטי לצרכים פרטיים. כבר אז החל לראות באוסף זה אוסף לאומי. שוקן הוסיף ליצור ולטפח את שני אוספיו כל ימי חייו, אך בסופו של דבר הוא דאג להמשכיותו של אוסף היהדות בלבד והורישו לבית המדרש לרבנים בניו יורק. את האוסף הכללי שלו מכרו יורשיו במכירה פומבית.

אוסף דפוסי הערש העבריים של שוקן היה מהאוספים הגדולים בעולם. הוא רכש את הספרים ואת כתבי היד כדי להעמידם לשימוש של קהילת חוקרים וסופרים שהיו בבחינתו יצרני תרבות. ככל שגדל האוסף, כן גברה מודעותו לחשיבותו, ולכן שאף להנגישו לציבור. שוקן היה בררן בציבור הקוראים בימי חייו. הוא לא נהג להשאיל מספריו אלא במקרים חריגים, בדרך כלל לאנשים שהיו יקרים לו או לעתים לחוקרים שהעריך את עבודתם מאוד. קשריו הרציפים עם קהילת המחקר וכן כישוריו כאיש עסקים באו לידי ביטוי גם בדרך ניהול האוסף. אוסף שוקן היה מקוטלג עד רמת מקום הפריט על המדף, ומתועד תיעוד מלא אשר לרכישות והקשריו הענפים.

שוקן ביקר בארץ לראשונה בשנת 1921, בעקבות הזמנתו של רופין, שביקש לגייס את יכולותיו של שוקן בכלכלה ואת הבנתו בפיננסים. שמונה שבועות נמשך הביקור, ובו נפגש שוקן, בין השאר, עם יהודה מאנגס, לימים נגיד האוניברסיטה העברית בירושלים. ביקורו השני בארץ היה לרגל השתתפותו בטקס הפתיחה של האוניברסיטה בשנת 1925.⁴² באותו הטקס, כמו שכבר צוין, נתקבלה תרומת דפוס הערש של הלמן והוכרו על תרומת דפוסי הערש העבריים של משפחת פצ'היימר.

את דפוסי הערש השאיל שוקן לבית הספרים עוד קודם לתפקידים הרשמיים שמילא באוניברסיטה. בארכיון הספרייה הלאומית ובארכיון זלמן שוקן שמור מידע המתעד התכתבות בין שוקן לצוות הספרייה הלאומית, ובראשו מנהל הספרייה אז הוגו ברגמן. שוקן הודיע לברגמן ב־22 בינואר 1927 כי יש בכוונתו להשאיל את דפוסי הערש שלו לתקופה מסוימת לבית הספרים לרגל הקמת בית דוד וולפסון. לקראת ההשאלה הוא תדרך את הברמן להרכיב רשימה של דפוסי הערש. אברהם מאיר הברמן היה אחד היועצים המרכזיים שליוו את ספריית שוקן לפרק הזמן הארוך ביותר. ההכרזה הפומבית הראשונה

41 דוד, ספר המעשים, עמ' 243.

42 שם, עמ' 140-148.

על ההשאלה העתידית לעשר שנים הוכרזה בטקס פתיחת מבנה הספרייה על שם דוד וולפסון, על הר הצופים בשנת 1930. ב'דיעות בית הספרים' שהתפרסמו בקריית ספר תר"ץ מתואר כיצד קרא ד"ר מאגנס את הטלגרמה שנמסר בה כי שוקן משאיל את האוסף לתועלת הביבליוגרפים וחוקרי ארץ ישראל שהצטרפו לבית הספרים.⁴³ יש לזכור שזלמן שוקן כיהן באותה עת כיושב ראש ועד חבר הנאמנים של האוניברסיטה העברית בירושלים. שנה לאחר מכן הגיעו 58 דפוסים ערש מתוך 64 שיועדו להשאלה. לא נמצא ברשומות כיצד ומתי הגיעו ששת הנותרים.⁴⁴

כמות זו היתה חלק נכבד מאוסף דפוסים הערש של שוקן, שכן בסך הכול היו באוסף זה בעת ההיא 72 ספרים. חשיבות ההשאלה עולה ביתר שאת, שכן באוסף הספרייה היו אז 20 דפוסים ערש בלבד.⁴⁵ שוקן דאג גם לצורתם החיצונית של הספרים טרם מסירתם. לפני המעבר נכרכו הספרים מחדש בידי אומן הכריכות הברלינאי פרידריך מיינג; מנחם זולאי, מעובדי המכון לחקר השירה והפיוט, הכין את הרישומים הביבליוגרפיים שהוצמדו לכריכות הפנימיות של הספר, ואלה קיימים שם גם כיום; הגרפיקאית פרנציסקה ברוך רשמה את שמות הספרים מבחוץ. אפילו כספת מיוחדת נבנתה לצורך ההעברה המיועדת.⁴⁶ בשנת 1937, שלוש שנים לפני מועד פקיעת ההשאלה, החל שוקן במגעים לביצוע כמה שינויים ולהחלפת עותקים בין הפריטים המושאלים ובין אלו שבספרייתו. הברמן נשלח לירושלים לנהל את המגעים ולבדוק את הנושא, והתנהלה חליפת מכתבים בנידון. בסופו של דבר הסתיימו המגעים עם מנהל הספרייה החדש אז גוטהולד וייל, בהיותה של ההשאלה תרומת קבע שקיבלה תוקף בחוזה משנת 1940. מדברים שאמר שוקן לאהרן פריימן בשנת 1934 נדמה שלא היו לו כוונות לחדש את אוסף דפוסים הערש העבריים שלו לאחר שתרם את רובו לספרייה הלאומית,⁴⁷ אולם נראה ששוקן לא עמד בפני ההזדמנויות שנקרו בדרכו. אחת מהן היתה רכישה של שישה דפוסים ערש מאוסף בית המדרש היהודי בברסלאו והברחתם ארצה בשלהי 1938 על ידי אפרים אורבך. מרשימה שהכין מרדכי גלצר ב־1989 לספריית שוקן עולה כי היו באוסף 43 דפוסים ערש עבריים. בשנת 1990 החליטה משפחת שוקן למכור חלק נוסף מאוסף דפוסים הערש העבריים של ספרייתו. פרופ' מלאכי בית אריה, מנהל הספרייה אז, חשש שמא בשל מחירם היקר של הפריטים הם יימכרו לקונים מחוץ לגבולות הארץ, וכדי למנוע את יציאתם מהארץ גייס את אגף העתיקות ומשרד המשפטים לסיוע, ובד בבד החל בגיוס משאבים לקניית הספרים שהיו חשובים להשלמת אוסף הדפוסים העבריים של הספרייה הלאומית. לבסוף אכן בוצעה הרכישה, בסיועם של שלושה גורמים: התורם

43 'דיעות בית הספרים', קריית ספר, ז, חוברת ב (תר"ץ), עמ' 177.

44 שפר, 'תולדות אוסף הספרים', עמ' 44-45.

45 שם, עמ' 46. הדברים מבוססים על שני פרסומיו של אברהם יערי: 'יערי, 'עברי', עמ' 569; הנ"ל, 'שוקן', עמ' 37.

46 שפר, 'תולדות אוסף הספרים', עמ' 43.

47 שם, עמ' 63.

לודויג יסלזון, יהודי מניו יורק שעזר ברכישות הספרייה בשלהי שנות השמונים וראשית שנות התשעים; יד הנדיב – ענף של קרן רוטשילד; וקרן העיזבונות מטעם ממשלת ישראל. בסך הכול נרכשו אז 150 דפוסים עבריים, ואלה העשירו את אוסף דפוסי הערש העבריים ב־19 פריטים. בעלון הספרייה על ספרים ואנשים דווח: 'לאוסף הגדול שלנו, של דפוסי עריסה, נוספו עתה תשעה עשר עותקים של אינקונבולים. עד עתה היו לנו 154 עותקים של אינקונבולים, השייכים לשבעים ותשעה ספרים שונים. ועתה יש לנו מאה שבעים ושלושה עותקים השייכים ליותר מתשעים ספרים'.⁴⁸

עוד אספן פרטי שתרום דפוסי ערש עבריים לספרייה ערב מלחמת העולם השנייה הוא ד"ר א' שמיצר מלייפציג, אך לא מצאנו מידע על אודותיו או על אודות נסיבות התרומה. התרומה צוינה בכתב העת קרית ספר, יא (תרצ"ד). לפי הרישום תרום שמיצר 2,500 ספרים ומספר דומה של חוברות בנושאי יהדות, חקר המזרח וספרים כלליים. בין הספרים במדעי היהדות נתרמו שלושה דפוסי ערש עבריים: משנה תורה להרמב"ם, שונצינו ר"ן; ספר השורשים להרד"ק נפולי רנ"א (שני עותקים לא שלמים); כל בו, נפולי, ר"ן. אי אפשר למצוא כיום עדות בעותקי הספרייה לתרומה זו.

בשנים שלאחר מלחמת העולם השנייה החלה ההשקעה ארוכת שנים להעלאת המודעות של הציבור היהודי העולמי לספרייה הלאומית לשאת פרי. אחד המפעלים החשובים ביותר לאיסוף היבראיקה ויודאיקה באותה התקופה היה מפעל הצלת הספריות של יהודי אירופה. מפעל הצלת הספרים תואר בהרחבה בספרו של דב שידורסקי, גווילים נשרפים ואותיות פורחות. אחד החשובים שבמפעלים אלו היה הצלת הספרים שגזלו הנאצים מספריות באוסטריה. האוניברסיטה העברית בירושלים ייחדה מאמצים נכבדים להשגת הספרים שנשדדו באוסטריה. אחד האישים הפעילים במיוחד בנושא זה היה שלמה שונמי, מבכירי ספרני בית הספרים הלאומי. הוא נשלח לכמה ביקורים באוסטריה משנות החמישים עד שנות השבעים כדי לאתר את הספרים. המאמצים העיקריים יוחדו להשגת ספריית הקהילה היהודית בווינה ולהשגת הספרים שהיו בבעלות יהודית וחולקו לאחר המלחמה לספריות שונות באוסטריה. העברת הספרים לוויה בקשיים רבים ובמשא ומתן ממושך עם ממשלת אוסטריה ועם שרידי הקהילה היהודית בווינה. לאחר מאמצים ממושכים ורבים הושג הסכם בין משרד האוצר ומשרד החינוך של אוסטריה, הספרייה הלאומית בווינה וספריית אוניברסיטת וינה ובין גורמים יהודיים כמו הקהילה היהודית בווינה ובית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. מתוקף הסכם זה הגיעו לספרייה בין 70,000 ל־80,000 כרכים בשנות החמישים. בשנות השישים והשבעים המשיך שונמי במסעותיו לאוסטריה ובמאמציו להציל ספרים נוספים, אך אין לנו עדות שמאמציו עלו יפה ואכן הגיעו כך לירושלים ספרים נוספים. עם זאת, נותרה בידינו עדות חשובה אשר לגורלם של אינקונבולים שהעביר לירושלים. וכך כתב שונמי ביומנו: '34 אינקונבולים עבריים מספריית קהילת וינה הבאתי לירושלים. מצאתי אותם בקורידור אחד בספרייה הלאומית

48 על ספרים ואנשים, 1 (תשנ"ב), עמ' 2; ברס, מאה שנים, עמ' קטז.

בווינה בין ספרי תפילה וספרי הוצאת שטיבל, הוצאתי אותם מהספרייה ברשות, אבל מבלי שהנהלת הספרייה תדע במה מדובר.⁴⁹ 25 עותקים זוהו בסקר על פי חותמת ספריית הקהילה היהודית בווינה המוטבעת עליהם. ייתכן שעותקים נוספים הגיעו כחלק ממפעל 'אוצרות הגולה', אך לא מצאנו עדות מפורשת לכך.

תקופת מלחמת העצמאות היתה קשה לבית הספרים. בשנת 1946-1947 שימשו שני מנהלים זמניים בתפקיד מנהלי הספרייה: פרופ' דוד צבי פֶּנְעֵט ואחריו ד"ר יששכר יואל. באוקטובר 1947 החלה כהונתו של ד"ר קורט דוד וורמן. לפני עלותו של וורמן ארצה הוא עבד כמנהל המחלקה להשכלת העם והספריות הציבוריות בברלין, ובארץ שימש מרצה לספרות כללית, ספרן ומנהל מחלקה בספריית שער ציון בתל אביב. בתפקידו כמנהל הספרייה הלאומית יזם את הקמת בית הספר לספרנות של האוניברסיטה העברית בירושלים בשנת 1956.⁵⁰ על אף מלחמת העצמאות, שאז נותק הר הצופים, ובכלל מבנה הספרייה, מהעיר היהודית והוגדר כמובלעת, רוב האוסף לא נפגע. נפגעו בעיקר תהליכי האיסוף.

מול הקשיים שנוצרו באיסוף ספריות של יהודי אירופה, הלך והתחזק הקשר של הספרייה הלאומית ליהודי ארצות הברית. הפעילות החלה עשרים שנה או יותר קודם לכן, עם הקמת 'ועדה מייעצת אמריקאית למען האוניברסיטה העברית בפלסטינה'.⁵¹ בדוח בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי מהשנים 1924-1925 מצוין שיתוף פעולה בין הסתדרות הרופאים באמריקה לספרייה הלאומית. עם חבריה של הסתדרות זו נמנה ד"ר הארי פרידנוולד. הוא שילב באישיותו מחויבות עמוקה למקצועו כרופא, אחריות לקהילה ויכולות גבוהות במחקר. תכונות אלו ניכרות באחד מאוספי הספרים הייחודיים מסוגם בעולם אשר יצר, אוסף שמדגיש את תרומת היהודים להתפתחות מדע הרפואה. סיפור חייו של פרידנוולד הוא דוגמה לקורות התהוותה של הקהילה היהודית והצינונית בארצות הברית. לצד עבודתו כרופא מאבחן ומנתח מומחה, שהפעיל את אחת המרפאות הגדולות והידועות במומחיותן ברפואת העיניים בארצות הברית, הוא עסק כל ימי חייו במחקר, וכן שימש במגוון תפקידים ציבוריים. אמנם לימודי היהדות של פרידנוולד הסתכמו בבית הספר היסודי של קהילת בולטימור ובלימודי עברית בערב, אך המשפחה ניחנה בתודעה יהודית עמוקה. כחלק מפעילותו הציבורית היהודית היה הבן הארי פרידנוולד שותף להקמת הסמינר היהודי התאולוגי בבולטימור ושימש נשיא חברת 'חיזוק עמנו'. פעילותו הצינונית באה לידי ביטוי גם בהשתתפות בקונגרסים הצינוניים ובביקוריו בארץ, שאז ערך סקר על מצב הבריאות בה. בד בבד עם פעילותו הציבורית של פרידנוולד, הקשר החזק שלו ליהדות בא לידי ביטוי גם באיסוף ספרים על אודות היהודים והרפואה.⁵² ספריית ד"ר הארי פרידנוולד היא ככל הנראה הספרייה המושלמת ביותר בנושא התמחותה: רופאים יהודים ותרומת היהודים

49 שידורסקי, גווילים, עמ' 263-274. הציטוט של שונמי: עמ' 274 הערה 97.

50 האזרחי, בית הספרים הלאומי, עמ' 28-30.

51 שידורסקי, גווילים, עמ' 28.

52 פרידנוולד, היהודים והרפואה, עמ' xiv.

לחקר הרפואה בכל הזמנים, בדגש על תקופת ימי הביניים. באוסף יש מגוון רחב של מסמכים, אוטוגרפים, דפוסים ומדליות, ואלה מדגימים ומייצגים את הנושא באופן מרתק. המחקרים על אודות פרידנוולד מתייחסים לתכונותיו כאספן ולא לדרכי האיסוף שלו. עם תכונות אלו נמנו דבקות, הישגיות, אורך רוח, נכונות לעבודה קשה ולהשקעת ממון, סקרנות ושאיפה מתמדת להרחבת אופקים, מתוך רצון עז לחקור ולגלות שטחים שונים ונקודות סמויות של הנושא, דהיינו עבודות של סופרים שהיו מוכרים פחות.⁵³ היה באיסוף גם קשר לזהותו היהודית המוצקה, שהניעה אותו להוכיח את תרומת היהודים לעולם. צורך זה ודאי נבע מנסיבות הזמן ומקורות המשפחה. פעמים רבות ציין פרידנוולד במחקריו אם הרופא שחקר התנצר ובאילו נסיבות. בהקדמה לספרו, שיצא לאור לאחר יותר מיובל שנים של איסוף ספרים, הוא דימה את תהליך האיסוף 'למרדף מרתק'.⁵⁴ פרידנוולד ציין את השימוש במקורות מידע כמו מוכרי ספרים וקטלוגים ואת הגעתם של רבים מהספרים בדואר. האיסוף הממוקד שלו היה מבוסס ראשית לכול על יכולותיו המחקריות. הוא השתמש בספריו כמקורות למחקריו הרבים. אין ספק שגם גדולת קודמיו משכה אותו להמשיך להתעמק בנושא. על התעניינותו בספרים יעידו רשימותיו בשולי הספרים. הוא הודה לקודמו בחקר הנושא מוריץ שטיינשניידר, וציין כי בזכותו כבר התגלה חלק נרחב מהספרות בנושא. פרידנוולד הוא דוגמה לחוקר שהיה לביבליוגרף בזכות הביבליופיליות שלו. איסופו המתמיד של כל פרט בנושא וכינוס הפרטים לספר הם חומר גלם חשוב מאוד לכל מי שיבחר לעסוק בתחום גם להבא. באוסף יש 50 כתבי יד וכמה דפוסי ערש, ורובו הוא ספרים מודפסים. כן יש באוסף ביוגרפיות, דיוקנאות, תמונות ומדליות. פרידנוולד הוא אחד התורמים הבולטים לקרן דוד וולפסון.⁵⁵ מי שהשפיע עליו רבות ועמד כמודל לנגד עיניו בפעילותו הציבורית היהודית היה הרב בנימין סאלד, אביה של הנרייטה סאלד. אפשר שתרומת האוסף הושפעה מחיבור זה למשפחת סאלד, שכן בקריית ספר (תרפ"ד-תרפ"ה) מובעת תודה להנרייטה סאלד על תרומת ספרים לספרייה מעיזבון אביה. עם זה, את החלטתו לתרום לאוניברסיטה העברית בירושלים את האוסף בשלמותו לאחר מותו, למעט אוסף המדליות, אפשר להבין על רקע חיבתו לארץ ישראל ולרעיון האוניברסיטה העברית בירושלים. בספריית פרידנוולד אפשר למצוא פריטי אוצרות רבים, אולם גולת הכותרת לענייננו היא דפוס הערש של הקאנון מאת אבן סינא, שיצא לאור בשנת 1491 בנפולי. את העותק תרם פרידנוולד במצב מושלם.⁵⁶

אוסף חשוב נוסף שנתרם לספרייה לאחר מלחמת העולם השנייה הוא של המזרחן אברהם שלום יהודה. אוסף זה תורם תרומה חשובה לתחום מדעי המזרח בספרייה הלאומית. עוד מראשית התגבשותו של הרעיון להקמת הספרייה הושם דגש על פיתוח אוסף המזרח. עם העלאת עצמותיו של יהודה לארץ הועלתה גם ספרייתו לספרייה הלאומית. אברהם שלום

53 קאסטיגוליני, 'ד"ר הארי פרידנוולד', עמ' 31-32.

54 פרידנוולד, היהודים והרפואה, עמ' vii.

55 בית דוד וולפסון, עמ' 33, 36.

56 העותק מצוי בספרייה וסימנו RI FR 123 (ספר מספר 1 בסקר).

יהודה נחשב עד היום אחד מחוקרי הספרות הערבית הדגולים. הוא נולד בירושלים בשלהי המאה ה־19 (1877). בתום לימודיו הרצה קרוב לעשר שנים בבית המדרש הגבוה ללימודי יהדות בברלין על התנ"ך ועל העברית, ובסמינריון ללשונות המזרח לימד ערבית. יהודה היה מרצה וחוקר פורה וזכה להיקרא בידי מקורביו 'הירושלמי הבבלי'. ידיעותיו, הרצאותיו ופרסומיו כחוקר רב־מידות הביאו לכך שנדד בין הזמנה להזמנה ובין מדינה למדינה. בשנת 1915 עבר לספרד, לאחר שהוזמן לבוא לשם כמרצה אורח. עד מהרה זכו הרצאותיו לתגובה נלהבת עד כדי כך שממשלת ספרד החליטה לפתוח לכבודו באוניברסיטת מדריד קתדרה בנושא חכמת ישראל. יהודה אף זכה ליחס מיוחד מהמלך אלפונסו השלושה עשר, שהזמינו לבקר כמה פעמים, ואף אישר ליהודה להתמנות למשרת פרופסור בלי לוותר כנהוג על אזרחותו הבריטית. יהודה היה למעשה היהודי הראשון שקיבל מינוי אקדמי בספרד מאז גירוש היהודים ב־1492. בשנת 1941, בראשית מלחמת העולם השנייה, הוא היגר לארצות הברית, וחי בה עד פטירתו. כל השנים הוא עסק בתחומי הליכה שלו: שפה עברית וספרות עברית, שפה ערבית וספרות ערבית והשפעת המצרים על המקרא. בשנת 1925, כחלק מההיערכות להקמת האוניברסיטה העברית בירושלים, ובראשה הקמת המכון למדעי היהדות, הוזמן יהודה לבוא ולהורות באוניברסיטה תנ"ך, שפה ערבית וספרות ערבית. שינויים כלשהם בתכנית המכון הביאו לביטול ההזמנה, והיא לא חודשה מעולם (דבר, 15.8.1951). יהודה נותר כנראה ממורמר על החלטה זו (דבר, 28.11.1952). ביקורו האחרון בארץ נערך שנה לאחר הקמת המדינה. הביקור הותיר בו רושם עז, והוא חזר לארצות הברית כדי להעלות את חפציו, ובראשם ספרייתו המרשימה ארצה, אולם הוא לא זכה לכך. יהודה לא גילה בכתביו מה היתה המוטיבציה שלו לאיסוף. אפשר רק לשער שהיא נבעה בטבעיות מהחשיפה לעולם זה בבית סבו. את האוסף שלו צבר ככל הנראה במרוצת כל חייו הבוגרים. אוסף יהודה נחשב אחד האוספים בעלי הערך הגבוה ביותר למחקר שנתקבל לספרייה הלאומית. יהודה מכר כמה מכתבי היד שהיו ברשותו לספריית המוזאון הבריטי, אולם את רובו תרם לספרייה הלאומית בירושלים. גולת הכותרת של האוסף היא 1,400 כתבי יד, בעיקר ערביים, וכן כ־240 כתבי יד עבריים, ועוד כ־50 כתבי יד בכתב לטיני ודפוסים נדירים שונים. פרופ' אברהם שלום יהודה ואשתו היו חשוכי ילדים. כחלק מתכניות השיבה לארץ תכנן הזוג להקים מרכז, ובו ספרייה לתועלת הציבור – בית עם שייקרא 'בית יהודה'. יהודה נפטר באותה שנה, ורק כעבור שנה קוימה צוואתו ועצמותיו הועלו לארץ ביזמתה של אשתו ובסיועם של האוניברסיטה העברית בירושלים, של ממשלת ישראל ושל נשיא המדינה (דבר, 4.2.1953). האוסף הגיע לספרייה הלאומית לאחר מלחמת ששת הימים, ב־1967. באותו זמן שהו בארץ דוד קסטיליאן ופרנק מנואל, שני חוקרי ניוטון, והם קיבלו עליהם את משימת מיון הכתבים. עבודת המיון לוותה בפרסומים מדעיים, ואלה היו לאבן דרך לחוקרים נוספים בתחום. באוסף מצויים כמה מהקוראנים העתיקים ביותר בעולם, עוד מהמאה התשיעית לספירה; כתבי יד פרסיים וספרי שעות מופלאים ומפוארים להפליא באיוריהם; אוסף כתבי היד התאולוגיים של ניוטון, וכן אוסף תעודות חתומות של נפוליאון. יש לציין שלצד האוסף הותיר פרופ' אברהם שלום יהודה גם ארכיון שחשיבותו

אינה נופלת מחשיבות האוסף, שכן יש בו התכתבות ענפה עם אישים רבים מתקופתו, יהודים ולא יהודים כאחד. בסקר זוהו שמונה עותקים שתורם. בשנות השבעים של המאה ה-20 זכתה הספרייה הלאומית לתרומה חשובה מעיזבונו של צ'ארלס י' רוזנבלום. כמו שכתב מרדכי נדב, שהיה מנהל כתבי יד וארכיונים, בקטלוג שיצא לאור לכבוד התרומה: 'האספים שלנו בדומה לאספיהם של מוסדות גדולים בעולם נבנים ומתעשרים ממתנותיהם ועיזבונותיהם של אספנים נאורים ובעלי התעניינות תרבותית רחבה, כמו צ'ארלס י' רוזנבלום'. התרומה היתה של שישה כתבי יד ו-51 ספרים, ובהם דפוסי ערש וספרים עתיקים. רק אחד מדפוסי הערש הוא בעברית: ספר איוב, חמש מגילות, דניאל, עזרא, דברי הימים עם פירוש, שנדפס בנפולי בשנת רמ"ז.⁵⁷ צ'ארלס רוזנבלום (1898-1973) היה איל הון ואספן אמנות בארצות הברית; נשיא הפדרציה היהודית של פיטסבורג (Pittsburgh), פנסילבניה.⁵⁸ כאספן היה רוזנבלום בקשר עם כמה מוסדות אקדמיים בעולם, ובין שאר תפקידיו היה חבר בחבר הנאמנים של האוניברסיטה העברית בירושלים. היכרותו הממושכת עם מנהל הספרייה הלאומית קורט וורמן קשרה אותו לספרייה הלאומית, ובזכותה ערך הסדרים להעביר חלקים מהאוסף שלו לירושלים.⁵⁹ תורם חשוב נוסף הוא ד"ר ישראל מהלמן (1900-1989), ששילב במפעלי חייו שני תחומים עיקריים: חינוך ואיסוף ספרים. כתביו הרבים מעידים על אהבת העם היהודי ותרבותו לצד אהבת האדם באשר הוא אדם. בדמותו של ישראל מהלמן חברו באופן נפלא איש המעשה ואיש הרוח. מהלמן, יליד גליציה שעלה לארץ בשנת 1935, היה מיוזמי הקמתה של אוניברסיטת תל אביב, ביבליופיל וחוקר בתחום הספר העברי.⁶⁰ אהבת ישראל היא שהובילה אותו לכל נושא שהיה קשור לעולם היהודי ולתרבות היהודית. מאמריו הרבים עסקו בנושאים מגוונים שנשקו לתחומי פעילותו והתעניינותו בחינוך, בהוראה, בשאיפה לשלום, בדרמה, ובעיקר בדפוס העברי. בנושא זה כתב כמה מאמרים חשובים, והם אבני דרך בתחום.⁶¹ מהלמן תיאר את הצורך לקרוא ולרכוש ספרים כדבר שהיה טבוע בו משחר ילדותו. אוסף הנעורים שלו משקף שאיפה להשכלה כללית ולהשכלה עברית מודרנית. כך היו הרכישות הראשונות בתחום הספרות הקלאסית הגרמנית ותרגומים של יצירות יווניות. תחום העברית היה מצומצם יותר בהיקפו, ובו ספרות עברית בתחומי הסיפורת, השירה, ספרי מוסר ופילוסופיה, לאלו נוספו לימים ספרים בנושא הסוציאליזם. הרכישות מעידות על נער יהודי ממעמד הביניים שניסה לגשר בין התרבות היהודית לתרבות הכללית ובין תפיסת העולם הישן למגמות העולם החדש. מהלמן כתב שהחלטה על תחום האיסוף העברי באה עם ההתקרבות אל הצינונות עקב רצף האירועים ההיסטוריים

57 סימנו של הספר הוא RI 74 A 1397 (מספר 84 בסקר), ובו אקס ליבריס של התורם.

58 המידע הוא מקטלוג הספרייה הלאומית.

http://aleph.nli.org.il:80/F/?func=direct&doc_number=002784885&local_base=NNI01

59 ספרים נדירים; האנט, 'הדפסי מוזיקה'.

60 תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב, 10, עמ' 3626.

61 ובהם: מהלמן, 'ביכורי הדפוס'; הנ"ל, גנוזות; הנ"ל, 'ח"י ספרים'.

של תקופתו, שראשיתם היתה הכרות בלפור, ואחריתם – תקופת המהפכות, הגירושים, המחסור והעליות לארץ. את האוסף העברי שלו החל בתום לימודיו האוניברסיטאיים, מתוך השאיפה 'לכנס את ספרי היסוד, שלאורם התחנך עם ישראל לפלגותיו, שרישומם ניכר במשך הדורות, ושהשפעתם לא פסקה עד היום, אם בהרבה אם במעט. תכניתי הקיפה את התנ"ך ופירושו, את התלמוד והפוסקים, ספרי שאלות ותשובות, מדרשים וספרי דרוש, בקבלה והחסידות, הפילוסופיה והמוסר, ספרי תפילה ושירה, ספרות דברי הימים והתנועות המשיחיות'. לפיכך אפשר לראות שבהחלטה על תחום האיסוף חברו שני תחומי עיסוקו לאחד: החינוך והספר. הפריט הראשון בעל החשיבות שמהלמן ציין כמסמן את התחלת אוסף ההבראיקה שלו היה מהדורה ראשונה של הספר **תפארת ישראל**, שכתב המהר"ל ויצאה לאור בוונציה בשנ"ט. לדבריו, זמן-מה לאחר עלייתו ארצה, ב-1935, נהייתה אספנותו מסתם ביבליופיליה למשהו חזק הרבה יותר. הוא מעיד בגילוי לב יוצא דופן על התופעה שרוב האספנים אינם מעזים להודות אפילו לעצמם שהם חצו בבלי דעת את הגבול הדק שבין אספנות להתמכרות. מהלמן ציין בזיכרונותיו כמה שיטות איסוף ותכונות שנדרשות מהאספן למימוש תשוקתו לספרים. האוסף נבנה באמצעות מקורות כספיים מצומצמים שעמדו לרשותו – בעיקר שתי המשכורות, שלו ושל אשתו שעבדה כמורה. הצלחת האיסוף היתה טמונה בראשיתה ביכולתו ליצור לעצמו גוף ידע משוכלל ומפורט בנושא הספר העברי. כך ידע מה לקנות, ולא בזבז משאבים. לעתים היה קונה ספרים כדי למכרם, ואם מצא עותק יפה יותר, היה מחליף עותקים. באוסף היו למעשה שני אוספים: האוסף הראשון, של כ-35,000 ספרים, בעיקר במדעי היהדות, ביקורת הספרות ומדעי החברה. היו בו כ-20 דפוסים ערש וכ-600 דפוסים מהמאה ה-16, ובהם דפוסים יחידאיים ונדירים במיוחד. האוסף השני במדעי היהדות היה כנראה בעל ערך מדעי וביבליופילי קודמו, אולם לא נמצאו הערכות כמותיות. המיוחד באוספו של מהלמן הוא רוחב היריעה שהוא שיקף על ההיסטוריה של עם ישראל. מהלמן אסף הן פריטים שהיו אז בעלי חשיבות הן כאלה שעוד לא עמדו על חשיבותם באותה העת, אולם הוא הרגיש שיש בהם ערך רב. כך מתאפיין האוסף שלו בנושאי ליבה מיוחדים, כגון תיעוד מחלוקות בעולם היהודי, ידועות יותר ופחות, בין חסידים ובין מתנגדים, וכרוזים של נטורי קרתא. כן מצוי בו תיעוד מגוון של העיתונות וכתבי העת היהודיים.⁶² בכלל החומר הייחודי שאסף נציין את פריטי האפמרה (היצירות לזמן קצר), שכיום ברי כי הם נחשבים חומרים נדירים וחשובים לא פחות מהספרים. מהלמן כתב שבעקבות פרסום ספרייתו בקהילת המחקר החלו מוסדות תרבות ואנשים פרטיים לפנות אליו בבקשה לרכוש את האוסף. כך חדרה ללבו ההכרה שהאוסף שלו בעל חשיבות ציבורית. מהלמן הבהיר כי למרות הפחדה הקשה מספריו, הוא נהנה שחוקרים ותלמידי חכמים נעזרים בספרייתו, והוא התמודד איתה גם באמצעות התחלה של אוסף חדש. לפי עדותו, הוא התלבט בין מכירת האוסף לאוניברסיטת תל אביב ובין מכירתו לספרייה הלאומית. לדבריו, פניות שקיבל מגורמים

בחוץ-לארץ 'נידחו על הסף'. שתי הספריות היו קרובות ללבן. על חשיבותה של הספרייה הלאומית בעינינו כתב: 'הוקרתי את בית הספרים הלאומי כמוסד תרבותי מרכזי לא רק למדינת ישראל אלא לכל עם ישראל'. הוא ציין שני אנשים מצוות הספרייה שעמם עמד בקשר – פרופ' פרץ תשבי וד"ר ישראל אדלר. בראיונות צוינו הקשרים האישיים הטובים שנרקמו בין מהלמן לתשבי; אלה העניקו כנראה יתרון יחסי לספרייה הלאומית. תשבי ומהלמן נהגו לצלם איש עבור רעהו עמודים שהיו חסרים בספרים שרכשו. כששמע תשבי על המשא ומתן עם אוניברסיטת תל אביב ניצל את קשרי הידידות ביניהם ופעל במרץ כדי להשיג לספרייה הלאומית זכות קדימה בבחירת 2,000 ספרים שהיו חסרים לה. 25,000 ספרים נוספים במדעי היהדות הועברו לאוניברסיטת תל אביב. מהלמן התנה את העברת ספריו לספרייה הלאומית בהוצאה לאור של קובץ ממאמרים. בספרייה יצרו אקס ליבריס מיוחד עבור ספריו, מעשה ידיו של האמן מירון סימה. כאשר הגיע אוסף מהלמן לספרייה הלאומית הוחלט לתת לספרים סיגנטורות עוקבות. הספרים קוטלגו בסיגנטורות 75A, ואחריהן הספרות 2000-1. בתרומתו של מהלמן היו 24 דפוסי ערש עבריים.⁶³

בין הספרים הנוספים שהיה אפשר לאתר את מקורם והגיעו בדרכים שונות וייחודיות אפשר לציין תרומה לא שגרתית שנתרמה כדי להנציח קרוב משפחה, הספר **נפת צופים** מאת יהודה בן יחיאל מסיר לאון, שנדפס בשנת 1477 ותרמה אותו בשנת 1982 גרטרוד גולדשטיין (Goldstein), ליכר בעלה מקס גולדשטיין. לעותק צורפו זיכרונותיו של מקס גולדשטיין, ובהם הוא מספר על עבודתו במיון ספרים יהודיים במחנה טרוינישטט ומציין כי נתקל בספר זה בזמן עבודתו במחנה. תרומה נוספת זוהתה רק בזכות האקס ליבריס שיש בה – **הספר ארבעה טורים** של יעקב בן, שנדפס בשונצינו בשנת ר"ן בערך, ותרם אותו כנראה איגנציו יצחק באואר לנדאואר (1891-1961). ד"ר לנדאואר היה עורך דין, מלומד ואיש עסקים שנולד בספרד ועבר לשווייץ בשנת 1950. לנדאואר הושפע מפעילותם הציונית של מקס נורדאו ואברהם שלום יהודה, ששהו במדריד בשנות העשרים, ובעקבות זאת החל להתעניין בציונות וביהודי מרוקו וספרד. שנים רבות הוא שלח מתנות נדירות ויקרות ערך לספרייה הלאומית, ובהן אוסף של 800 ספרים שהיה שייך לו ואת הארכיון הפרטי שלו, שתרם עוד בימי חייו.⁶⁴ עותק של מחזור כמנהג קהילת רומא שנדפס בשונצינו בשנת רמ"ו הגיע לספרייה ממשטרת ישראל בעקבות מציאת אוסף ספרים גנוב. מקורו של עותק נוסף התגלה בסקר אוסף הספרים, ועל פי החותמת בו נראה כי הוא ניתן לספרייה הלאומית מספריית מוסד הרב קוק תמורת ספרים אחרים. זהו עותק של הספר **משלי עם פירוש עמנואל בן שלמה הרומי**, נפולי רמ"ז בערך.

דפוס הערש העברי האחרון שנוסף לספרייה הלאומית, על פי דיווחי צוות הספרייה, הוא הספר **משל הקדמוני**, שנדפס בשנת 1491. **משל הקדמוני** מיוחד מהדפוסים העבריים האחרים בהיותו דפוס הערש העברי היחיד שיש בו גם איורים. הספר נרכש במכירה פומבית

63 לתיאורם המלא של הספרים ראו: יודלוב, **גנזי ישראל**, עמ' 19-22.

64 המידע מתוך קטלוג הספרייה הלאומית, רשומה 002648072.

בשנת 1986 הודות לשיתוף פעולה בין פרופ' מלאכי בית אריה, ששימש אז מנהל הספרייה הלאומית, ובין התורם לודוויג יסלזון. משה אריה (לודוויג) יסלזון (1910-1993) היה איש עסקים שנוגד וגדל בגרמניה. לאחר עליית הנאצים לשלטון היגר להולנד, וזמן קצר לאחר מכן התיישב ישיבת קבע בניו יורק. בארצות הברית היה מנהל של חברה מצליחה בתחום תעשיית המתכות. הוא היה שומר מצוות, ספורטאי ואספן אמנות, איש שראה לנגד עיניו את צורכי הציבור ועמו. יסלזון היה אספן ותורם נדיב וצנוע שתרם לספרייה הן פריטים והן תרומות כספיות לטובת רכישות שהיא לא היתה יכולה לממן בכוחות עצמה. הקשרים בין הספרייה הלאומית ליסלזון ורעייתו אריקה החלו בשנות השמונים, והם נמשכים כיום עם בניו (דניאל, מיכאל ובנימין). כאמור, יסלזון היה מעורב גם ברכישת דפוסים שוקן. בשנת 1986 הוא קיבל תואר ד"ר לשם כבוד מהאוניברסיטה העברית בירושלים, ובשנות התשעים היה ליושב ראש הכבוד של המועצה הבין-לאומית של הספרייה הלאומית.⁶⁵

ניתוח תוצאות המחקר

ניתוח תוצאות המחקר מחולק לשני חלקים: בחלק הראשון סיכום וניתוח הקשר ההיסטורי של התפתחות אוסף דפוסים הערש על רקע התפתחות הספרייה ובציון תרומות של צוות הספרייה להתפתחות האוסף. חלק זה משקף את אחת המסקנות החשובות של העבודה, שלפיה קיים קשר חזק בין ההיסטוריה של הספרייה להתפתחות האוסף. בחלק השני המסקנות לאיסוף עתידי יעיל על סמך הנתונים שעלו בעבודה.⁶⁶

סיכום וניתוח הקשר ההיסטורי של התפתחות אוסף דפוסים הערש העבריים על רקע התפתחות הספרייה הלאומית

בעבודה נבחנו מועדי מתן התרומות לספרייה לעומת ההיסטוריה של הספרייה הלאומית בהנחה שלמועדים אלו על פני הרצף ההיסטורי יש חשיבות לעצם מתן התרומה ולאופן ומהות התפתחות האוסף. בתרומה הראשונה, תרומתו של ד"ר יוסף חזנוביץ משנת 1890, זוהו חמישה ספרים, ועוד אחד זוהה על סמך דיווח עליו בעיתונות התקופה. הספרים נתרמו ל'בית הספרים מדרש אברבנאל', בהתאם לתפיסתו של חזנוביץ, שקשרה בין הקמת הספרייה ובין ההתחדשות הרוחנית של העם היהודי. גישה זו יצרה תלות בין התחייה הפיזית לתחייה הרוחנית. בהקמת הספרייה או חברו שני נרטיבים לנרטיב אחד. חוזה הספרייה שישבו בגלות, כרב יהושע השל לויין וסירקין, חלמו על ספרייה לאומית דוגמת הספריות

65 על ספרים ואנשים, 6 (תשס"ג), עמ' 22.

66 ברוב המקרים שולבו ממצאי הראיונות בגוף העבודה ללא ציון שם המרואיין או פריט המידע שהוא ציין מאחר שמדובר בעובדים של הספרייה בעבר או בהווה שהסכימו לספק את המידע אך ביקשו לשמור על פרטיותם, ולא לצטט אותם בשםם או בהגדרת תפקידם.

הלאומיות שהחלו לצמוח באותה העת באירופה; ואגודת בני ברית וקבוצת המשכילים הירושלמית הקימו בארץ ספרייה על רקע מאבקם המקומי על אידאל ההשכלה. פער זה בין תושבי חוץ-לארץ ובין תושבי ירושלים בא לידי ביטוי ביתר שאת כאשר הודיע חזנוביץ בדפי העיתונות על כוונתו לתרום את הספרים לספרייה כשתקום, ומנהלי הספרייה ענו לו בהתרגשות שחלומו הוא כבר המציאות, ולאחר קבלת התרומה הוסיפו לשם הספרייה את השם 'גנזי יוסף'. עם זאת, כאשר ניסח הרב יהושע השל לזין את חזונו בשנת 1872 הוא ציין במפורש שהקמת הספרייה חייבת להיות בפיקוח הרבנים, ולפיכך ברי שהמאבק בעד ונגד ההשכלה בער בעת ובעונה אחת בארץ ובגולה. ואכן שיתופי הפעולה בין האורתודוקסיה ובין המשכילים עלו על שרטון בתוך זמן קצר. את הספרייה הראשונה בירושלים שהוקמה ב־1892 ייסדה אגודת בני ברית הירושלמית, המזוהה עם משכילי ירושלים, ואילו אישים כגון דב פרומקין, שהיה מעורב בהקמת ספריות שבישרו את הדרך כמו ספרייה על שם מונטיפיורי, לא השתתפו בהקמתה. חשוב לציין שחזנוביץ הוסיף לתרום ספרים לספרייה כל חייו ואף לתרום ממרצו לאיסוף כספים לשם בניית מבנים עבורה. נקודת הזמן הבאה שנקשרו אליה תרומות של דפוסי ערש היא הקמת האוניברסיטה העברית בירושלים ושינוי שמה של הספרייה מ'בית הספרים מדרש אברבנאל וגנזי יוסף' ל'בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי' לרגל פתיחתה הרשמית של האוניברסיטה העברית בירושלים בשנת 1925. כמו שכבר צוין, בפרק הזמן הזה אפשר לזהות מתוך הדיווחים בקריית ספר תרומה של תשעה עותקים של דפוסי ערש עבריים: תרומתו של משה יהודה הלמן בטקס הפתיחה – ספר הקאנון. תרומת משפחת פצ'היימר מסינסינטי, שנתבשרה באותו מעמד – חמישה דפוסי ערש עבריים, ועם הזמן צורפו אליהם שלושה דפוסי ערש. גם אלו ניתנו בשל הרצון להנצחה אישית במוסד יהודי-ציוני. ההבדל בין שתי התרומות הוא שזו של הלמן היתה חד-פעמית, ורוב האוסף שנתרם בתחילה למוסד בעיר מוצאו הועבר לאחר עלייתו לארץ למוסד שהיה קרוב אליו בדעותיו הפוליטיות, ואילו זו של משפחת פצ'היימר היתה תרומה לאורך זמן רב, שגולת הכותרת שלה היתה דפוסי הערש אך לא הם בלבד, שכן נתרמו גם אלפי ספרים בנושאי הליבה של הספרייה הלאומית. לבד מהצורך בהנצחה, נבעה התרומה מתחושה של הזדהות עמוקה עם מפעל הספרייה הלאומית. על כך מעידות הן כמות הספרים והן ההרשאה שהעניקו התורמים לספרייה להחליף עותקים לפי הצורך (דבר זה ככל הנראה אכן נעשה). דהיינו לבד מהצורך האישי עמד לנגד עיניהם של התורמים גם הצורך הציבורי. לרגל טקס הפתיחה של בית דוד וולפסון בשנת 1930 נערכה תצוגת ספרים מרשימה מאוסף הספרייה אז, והוכרז על השאלת דפוסי הערש העבריים של שוקן לספרייה. שילוב בין הספרייה לאוניברסיטה וכן מינויו של הוגו ברגמן והכניסה למבנה החדש עודדו את ההכרזה. שוקן ראה בשתי הספריות, ספרייתו הפרטית והספרייה הלאומית, אוספים משלימים שנועדו לעמוד לרשות הציבור בכלל ולרשות החוקרים בפרט. אולם יש לזכור שבעת ההיא התכוון שוקן להשאלה בלבד, ולא חשב על העלאת ספרייתו ארצה. המוטיבציה שלו באה למלא צורך אישי להיות שותף פעיל בשימור המורשת היהודית התרבותית ובהנגשתה למען יצירתה של תרבות יהודית חדשה. דפוסי הערש של שוקן קלים יחסית לזיהוי, שכן הוא דאג לכרכם מחדש בכריכות מיוחדות לרגל ההשאלה ולציין

את שמו באקס ליבריס ובתווית מיוחדת בכל פריט. השם שוקן מצוין גם במספר המדף של הספר, ולפיכך הספרים שמורים במרוכז. השאלת דפוס הערש של שוקן נתקבלה בשנות הארבעים, בסוף תקופת כהונתו של ברגמן ובימי כהונתו של וייל. בסוף התהליך היתה ההשאלה למענק, לאחר ששוקן פנה אל הספרייה בבקשה להשיב לו חלק מהאוסף שהפקיד בספרייה, אך נענה בבקשה לבטל את הדרישה. ייתכן ששוקן השתכנע להסיר את הבקשה מסדר היום בשל קשריו עם וייל עוד לפני שהיה למנהל הספרייה אז. שוקן העריך מאוד את וייל, ששימש מנהל הספרייה למדעי המזרח בברלין והיה חבר במכון המחקר שהקים שוקן בברלין, ואף שאין מפורטת הסיבה למשיכת הבקשה, העובדה שהפיקדון היה למתנה מעידה על טיפול יעיל ונכון של וייל בבקשה כמייצג האינטרסים של הספרייה הלאומית. אמנם ההפקדה היתה למתנה, אך ידוע ששוקן התאכזב מאוד מהאוניברסיטה. הוא ציפה לקבל תואר ד"ר של כבוד מטעם האוניברסיטה העברית בירושלים, אולם התואר לא הוענק לו. לפיכך הוא הוריש את רוב האוסף העברי לבית המדרש לרבנים בניו יורק. קשרים אישיים הביאו גם לתרומתו של צ'ארלס רוזנבאום, שהיה חבר בחבר הנאמנים של האוניברסיטה העברית בירושלים. בעקבות היכרות ממושכת עם מנהל הספרייה הלאומית פרופ' קורט וורמן הוא ערך הסדרים כדי להעביר חלקים מהאוסף שלו לירושלים.

נקודת הזמן הבאה שנמצא בה התפתחות מסיבית של האוסף היא לאחר מלחמת העולם השנייה. אוספים רבים ששרדו מקהילות שנספו בשואה נקלטו בספרייה בשנים שלאחר מלחמת העולם השנייה מתוקף מעמדה בתור הגוף המרכזי המשמר תרבות יהודית. לפיכך היא קיבלה זכות ראשונים בבחירת פריטים להשלמת אוספיה. תרומה חשובה בתחום דפוס הערש היתה הגעתם של 34 עותקים מספריית הקהילה היהודית בווינה הודות למאמצים אדירים שנעשו לשם כך, בייחוד מאמציו של שלמה שונמי.

בד בבד, הפעילות הציונית הענפה סביב הספרייה ועבודת הידידים של האוניברסיטה העברית בירושלים המשיכו את תנופת התרומות בתקופת כהונתו של קורט וורמן, שאז נתרם האוסף של ד"ר הארי פרידנוולד. המוטיבציה לתרומה הזאת היתה בעיקרה השקפתו הציונית של פרידנוולד. צירופה של הספרייה לאוניברסיטה עורר את התחושה שתיווצר כאן בעתיד קרקע מתאימה לעבודות מחקר בתחומי הרפואה ושהחומר באוסף יוכל לשרת אותן. תכניות הבנייה של הספרייה הלאומית לרגל הקמת בית דוד וולפסון והמבנה בגבעת רם מעידות שהוקצה מקום רב למען ספרייה רפואית. כן יש לזכור את הקשרים הענפים שהיו לרופאים בארץ עם רופאים יהודים בארצות הברית. קשרים אלו הוסיפו בהחלט להרגשה שהספרייה היא המקום הראוי לאוסף הקשור ליהודים ולמדע הרפואה, אף על פי שלפרידנוולד היו יורשים ואף בנים שהמשיכו את מסורת המשפחה בעיסוק ברפואה. פעילות ציונית היתה גם המניע של ד"ר לנדאוור לתרומה חשובה שתרם לספרייה.

גם התרומה של אברהם שלום יהודה נבעה מהשילוב של שאיפה להנצחה אישית והרצון להעמיד את החומרים לטובת מכון מחקר מוכר. אף שחלומותיו של אברהם שלום יהודה לקבל קתדרה בירושלים לא התגשמו מעולם, ואף על פי שהוא עצמו נע ונד בעולם בתורו אחר מקום לשיבת קבע לעצמו ולאוסף, הוא בחר – עם רעייתו – לסגור את מעגל חייו במקום שהחל, בירושלים; על אף המרחק והזמן, נשאר אברהם שלום יהודה ציוני. הדבר

בא לידי ביטוי במאמריו על תקופת מלחמת העולם הראשונה, שהוא ניסה להצדיק בהם את העובדה שהוא אינו חולק את הסבל עם האוכלוסייה בארץ ושבחר לעזור ככל יכולתו מבחוץ, מתוך ניצול קשריו האישיים עם מלך ספרד. יש לציין שלאברהם שלום יהודה לא היו יורשים. אשתו תכננה להקים מוזאון ומכון מחקר לזכרו בארץ, אך הדבר לא נסתייע ודמותו ומפעלו טרם הונצחו כראוי. הרצון להנצחה הביא גם לתרומה המיוחדת של הספר **נפת צופים** לזכרו של מקס גולדשטיין.

אוסף מהלמן לא נתרם לספרייה בקלות. כמו אצל שוקן, אי-קבלתו לשמש מרצה באוניברסיטה העברית בירושלים הביאה להתנגדותו להעברת האוסף לספרייה שלה ולתרומת רובו לאוניברסיטת תל אביב, אשר בה הוא קיבל הכרה אקדמית. מהלמן ראה בתרומה לספריית אוניברסיטת תל אביב מקבילה שוות ערך לתרומה לספרייה הלאומית. רק הודות לקשריו האישיים עם פרץ תשבי ומאמציו הבלתי נלאים של תשבי לטובת הספרייה הלאומית העניק מהלמן עדיפות להשלמת אוסף הספרים של הספרייה הלאומית בטרם תרם לאוניברסיטת תל אביב. אמנם הספרים נמכרו לספרייה הלאומית, אך בשל המחיר, שהיה נמוך מאוד משוויים האמתי, זו נחשבת תרומה.

בארבעים השנים האחרונות גילה צוות הספרייה הלאומית שעסק בנושאי יהדות רגישות יתרה לתחום דפוסי הערש העבריים. לשם השלמת האוסף נהגו פעמים רבות להחליף עותקים עם ספריות ועם אספנים פרטיים, כגון עותק שהגיע לספרייה בעקבות החלפה עם ספריית מוסד הרב קוק. עותק אחר הגיע בדרכים לא צפויות כמו זה שהעבירה משטרת ישראל לספרייה מרכוש גנוב שמצאה. דפוס הערש העברי האחרון שהתווסף לאוסף היה ספרו של הרב יצחק אבן סהולה **משל הקדמוני**, ברישה רנ"א בערך,⁶⁷ ורכישתו התבצעה הודות לתרומתו של לודוויג יסלזון; מדובר בתרומה כספית, ולא בתרומת ספרים, אולם חשוב לציין כי היא ממחישה את החשיבות שראה צוות הספרייה בהשלמת אוסף דפוסי הערש עבריים. אשר לתרומתו של יסלזון, סייעו אישיותו ומעמדו של מנהל הספרייה אז פרופ' מלאכי בית אריה כחוקר כתבי יד לקבלת התרומה, ובשל כך – לאחת הרכישות החשובות ולהשלמת פריט מהותי ומעניין לאוסף דפוסי הערש העבריים. גם כיום עוקבים בספרייה הלאומית אחר מכירה של ספרי יודאיקה בעולם. על הנושא מופקד אוצר אוסף היהדות של הספרייה הלאומית.

המלצות לאיסוף עתידי יעיל על סמך הנתונים שהוצגו בעבודה

ישראל מהלמן חתם את מאמרו 'ביכורי הדפוס העברי' בתיאור התהליך של איסוף דפוסי הערש העבריים בספריות בעולם: 'ידוע ומפורסם הוא: ספרי הערש קוסמים לאספני ספרים נלהבים ולציידי עתיקות. ואולם עדיין אף ספרייה ציבורית או פרטית אחת לא הצליחה

67 לתיאור מפורט של דפוס ראשון זה של הספר ראו: יקירסון, קטלוג האינקובולים העבריים, 67, עמ' 328-331.

לרכז את כל האינקנבולים העבריים בגנזיה'.⁶⁸ בסך הכול זוהה בזמן העבודה מקורם של 123 עותקים של דפוסי ערש מתוך 193 עותקים שקיימים בספרייה והגיעו אליה ממקורות מגוונים.

תהליך מרכזי בספרייה הלאומית כחלק מתכנית ההתחדשות שלה ובד בבד עם היפרדותה מהאוניברסיטה העברית בירושלים והיותה חברה לתועלת הציבור היה תהליך מחודש של הגדרת תחומי הליבה לאיסוף. הוגדרו ארבעה תחומים: יהדות, ישראל, אסלאם והמזרח התיכון ואוסף במדעי הרוח הכלליים. אוסף דפוסי הערש העבריים נמצא בתחום הליבה המוגדר כראשון בדרגת חשיבותו בין אוספי הספרייה הלאומית. העובדה שהאוסף, אף שתחומו מצומצם מאוד, איננו שלם מעידה שתהליך האיסוף טרם הסתיים. מבחינת היקף האיסוף, כמו שציין מהלמן, אין ספרייה בעולם שהיא בעלת אוסף דפוסי ערש עבריים שלם, ואף על פי כן אפשר לומר שלאוסף דפוסי הערש בספרייה הלאומית חסר רכיב מרכזי, והוא הגדרתו בספרייה כאוסף. אלא שלמעשה המונח קיים רק בספרות, שכן לא נוצר מעולם קטלוג נפרד לדפוסי הערש העבריים שבספרייה הלאומית וטרם פורסמה עבודה מקיפה מטעם הספרייה בתחום. מבחינת דפוסי האיסוף נדמה שעדיין אין ספרייה גדולה ככל שתהיה, שיכולה להתחרות עם מפעל של אדם אחד אשר מקדיש את כל הונו, זמנו ומרצו להשגת אוסף שלם ככל האפשר. על כן ההמלצה הראשונה ברורה: על הספרייה לעקוב ללא הרף אחר האספנים המובילים בתחומי הליבה שלה ולקשור עמם קשרי ידידות או קשרי עבודה.

אשר לשיטת האיסוף, המסקנה המרכזית היא שנדרשים מינוי של דמות אחת שהנושא יהיה בסמכותה ועיקר סמכותה, וכן שיש להחליט על תקציב ייעודי. בעבר לא היה ספרן שפיתוח אוסף דפוסי הערש העבריים היה באחריותו המוחלטת. שנים רבות שימשו האחראים מנהלי הקטלוג העברי, אולם הם סבלו ממחסור בתקציב, וכאשר עמדה לפניהם הבררה הם נאלצו פעמים רבות לוותר על רכישת דפוסי ערש עבריים בשל יוקרם. מאז תחילת תהליך ההתחדשות ממונה אוצר היהדות על האיסוף, אולם הוא מופקד גם על פיתוח אוסף כתבי היד ותצלומי כתבי היד, שספרנים ייעודיים מטפלים בהם.

לסיכום הרכיבים הנחוצים לפיתוח אוסף דגל נציין בין המרכזיים את אלו: הגדרת החומר כאוסף בכלל וכאוסף דגל בפרט; שמירת האוסף בנפרד; הכנת קטלוג נפרד; מינוי ספרן ייעודי; הגדרת האוסף כאוסף שיש לו פוטנציאל למיצוי; הגדרת ספרן אחראי לפיתוח האוסף; תקציב ייעודי; מיצוב הספרייה כאוסף הלאומי החשוב ביותר; יצירת קשר הדוק וחיובי בין הספרנים לאספנים.

המלצות לעידוד אספנים לתרום את אוספם: הסיבות שבגינן נתרמו דפוסי ערש או אוספים מלאים לספרייה הלאומית מגוונות ורבות, מקצתן צוינו בפרק הסקירה הספרותית. מתוך העבודה אפשר לבודד כמה גורמים מרכזיים להענקת התרומות: ציונות – גאווה לאומית; השאיפה לקתדרה או להכרה אקדמית; רצון להנציח את שם התורם או קרובו;

קטלוג של האוסף; הקצאת שטח לאוסף בנפרד; הקצאת ספרן ייעודי לפיתוח האוסף; הצגת התרומה כשירות לציבור מבחינת שימור החומר לדורות הבאים; הצגת התרומה כשירות לציבור מבחינת הנגשה: למחקר, מרכז מבקרים או חינוך ותרבות.

כל התרומות הצטיינו בנקודת דמיון שהיא הציונות, דהיינו תפיסת האוסף בספרייה כאוסף לאומי המסמל הן את חזון השיבה והכינוס של העם היהודי – בספריו, והן את היהודי החדש המשכיל – ביצירה החדשה. גם כשרמת המסירות לרעיון הספרייה הלאומית שונה מאספן לאספן, בין שהתרומה היתה מתמשכת כמו תרומתו של חזנוביץ שתרם עד יום מותו, ובין שהתרומות היו חד-פעמיות סביב אירוע מסוים ולמטרה מוגדרת אישית, כמו תרומותיהם של הלמן ושל גרטרוד גולדשטיין. סיבה נוספת שעולה, בדרך כלל בהקשר של הסיבות לאי-תרומה, היא השאיפה לקתדרה או להכרה אקדמית, למשל שוקן, אברהם שלום יהודה ומהלמן, שלא הסכימו לתת את אוספיהם לספרייה בשלמותם בשל מאבקי כבוד של האוניברסיטה, שסירבה להעניק את התואר פרופ' של כבוד לשוקן או לקתדרה למהלמן.

סיבה מסייעת לקבלת האוספים היא היותה של הספרייה מקום מושבם של חוקרים מהשורה הראשונה בתחומים שהאוספים עוסקים בהם. לפיכך קיבלה הספרייה את האוסף בשלמותו, כמו אוספו של פרידנוולד, או לפחות את זכות הראשונים לבחור פריטים שחסרים לה במחיר מופחת, כמו תרומתו של מהלמן. סיבה מרכזית מקבילה למחקר היא התרומה למען הנצחה, ובעיקר הנצחת פועלו של האספן. הלמן ופצ'היימר תרמו לשם הנצחת בניהם, ולא להנצחתם הם. בכל אחד מהמקרים נמצא שיש דרך לזהות את האוסף באמצעי חזותי: החותמת באוספים של חזנוביץ ושוקן; אקס ליבריס באוספים של פרידנוולד, גרטרוד גולדשטיין, חמיצר, שוקן ואיגנציו באואר לנדאואר; והסיגנטורה באוספים של מהלמן, שוקן ויהודה. יצוין כי באוסף של שוקן יש שלושה מזוהים – סיגנטורה, אקס ליבריס וחותמת. התרומה של הלמן צוינה כנראה באמצעות רישום בתוך הספר, המפרט את נסיבותיה, ואילו באוספו של פצ'היימר לא נמצא פריט זיהוי בספרים עצמם.

גם הרצון ליצור קטלוג של הפריטים והשאיפה לקיבוצם באזור נפרד הם סיבות נפוצות של האספנים התורמים: מטרתם ליצור נבדלות וייחודיות של האוסף מול אין-ספור האוספים שבספרייה. כשמטרת התרומה היא להעמיד את האוסף לרשות קהילת המחקר נוצר שילוב של פעילות האוצרים להרחבת האיסוף ושל פעילות אגף החינוך והתרבות, העוסק בהתקנת תערוכות לטובת הציבור ובהנגשת החומרים למערכת החינוך. כיום, כשרוב רובם של כותרי דפוסי הערש כבר הומרו לקבצים דיגיטליים, נגישותו של האוסף גדולה מתמיד. בעתיד, כאשר תעבור הספרייה למשכנה החדש, יהיה בוודאי מקום גם לשלב במערך תצוגות קבע מאוספי הדגל של הספרייה.

נספח – סקר דפוסי הערש העבריים בספריייה הלאומית⁶⁹

מספר תשובה	מספר עבריית	שנה לועזית	שנה עברית	מספר סדרורי	תשובה
1	הקאנון	1491	רנ"ב	1	1
	אבן־סינא, אבן־עלי	1488	רמ"ח	2	2
	אבן־הסנין אבן־עבראללה				
	אבן־עזרא, אברהם בן־מאיר				
	בחי' בן־אשר אבן־חלאוזה				
בחי' בן־אשר אבן־חלאוזה					
2	פירוש התורה	1489	רנ"ב	3	3
	ביאור על התורה	1491	רנ"ב	4	4
	ביאור על התורה	1492	רנ"ב	4	4
3	נפולני	1092120	נפולני	1127864	1783307
	ספרד א' פורטוגל				
	נפולני				
	נפולני				
4	אשכנזי	1094577	אשכנזי [ליסבון]	1094577	1784728
	נפולני				
	נפולני				
5	פירוש חכמת	1489	ר"ץ	5	5
	פירוש חכמת				
6	פירוש חכמת	1489	ר"ץ	6	6
	פירוש חכמת				

69 הרשימה מסודרת בסדר רשימתו של תשובי כמוי שעשה ברשימה המקיפה שערך לדפוס הערש העבריים המצויים בישראל. היא מסודרת על פי שמות כותרי הספרים בסדר אלפבתי – שמות מחברים (תחילה השם הפרטי) וכתריים אחידים (תלמוד, תנ"ך, תפילות וכדומה). בסוף הרשימה נוספו המהדורות שאינן מובאות ברשימת תשובי כן מצוינים העותקים הפריים הקיימים בספרייה לכל כותר עם ציון העותקים שמהם נעשו עותקים דיגיטליים על ידי הציון (ר"י) סמור לסיגנונה של העותק שמהמו נעשתה הדיגיטציה, ושם התורם כשנאפשר לזהותו.

מספר עיוקים	תורם מזוהה	מספר מודף כס"ל	מספר מערבת כס"ל	מקום הדפסה	מחבר/מייצע נוסף	כותר	שנה לועזית	שנה עברית	מספר סידורי	תש"ב
1	שויקן	RI SHOCKEN 43 (ד')	1811915	ואז'י אלחונארה	דוד בן יוסף קמחזי	פירוש על נביאים אחרונים	1482	רמ"ב	7	7
		RI 2= 84 A 2544 (ד')	960070	רומא	דוד בן יוסף קמחזי	ספר השרשים	-1469	רמ"ט- רל"ג	8	8
2	מהלמן	RI 75 A 1978					1473			
		RI 71 A 3518 (ד')	2060924	נפולי	דוד בן יוסף קמחזי	ספר השרשים	1490	ר"ן	9	9
3	וינה	RI 71 A 3518								
		RI SHOCKEN 30								
3	חזנוביץ	RI 2= 71 A 1974 (ד')	2060943	נפולי	דוד בן יוסף קמחזי	ספר השרשים	1491	רנ"א	10	10
		RI SHOKEN 32								
	שויקן	RI V 2= 71 A 1974								
2	פצ'היימרי?	RI 72 A 4 (ד')	2014146	שונציץ	ירעיה בן אברהם הפניני בד"שי	בחינת העולם	1484	רמ"ה	11	12
		RI SCHOKEN 10								
2	וינה	RI 71 A 3011 (ד')	1929127	מנטובה	יהודה בן יהואל מסיר ליאון	נפת צופים	-1474	רל"ד- רל"ו	12	13
		Gertrude Goldstein					1476			
3	חזנוביץ	RI 71 A 3201	1179962	שונציץ	יוסף אלכנ	ספר העקרים	1485	רמ"ז	13	14
		וינה								
	שויקן	RI SHOCKEN 12 (ד')								
1	שויקן	RI SHOCKEN 2 (ד')	1268325	מנטובה		יסיפון	-1475	רל"ה- רל"ו	14	15
		RI 2= 87 A 585 (ד')	1032951	פיוה די סקן	יעקב בן אשר	ארבעה טורים	1475	רל"ה- רל"ז	15	16

מספר עותקים	תורם מזוהה	מספר מודר בס"ל	מספר מערכת בס"ל	מיקום הרפסה	מחבר/מילדע ניסח	כותרת	שנה לועזית	שנה עברית	מספר סיווגי	תשבי
4	וינה	RI 37 A 1181 (ד')	1935994	שונציץ	יעקב בן אשר	ארבעה טורים	1490	ר"ץ	16	17
	IGNACIO BAUER	RI 37 A 1181								
	שיקן	RI SOCKEN 21								
	ירודה	RI YAH. A 10								
2		RI 52 A 1666 (1-2 (כר'))	1315147	קושטא	יעקב בן אשר	ארבעה טורים	1493	רנ"ד	17	18
		RI 52 A 1666 (3-4 (כר'))								
	שיקן	RI SHOCKEN 59 (כרד' 1-2 (ד'))								
		RI SHOCKEN 59 (ד') (כרד' 3-4 (כר'))								
1	מהלמן	RI 75 A 1984	1936251	פררה	יעקב בן אשר	טור אורח חיים	1476	רל"ז	18	19
1		RI 2 = 81 A 516 (ד')	1935980	ספרד או פורטוגל	יעקב בן אשר	טור אורח חיים	1490	ר"ץ	19	20
3	וינה	RI 71 A 3136	1935951	אישר	יעקב בן אשר	טור אורח חיים	1485	רמ"ה	20	21
	מהלמן	RI 75 A 1987								
	שיקן	RI SHOCKEN 46 (ד')								
1	מהלמן	RI 2 = 75 A 177 (ד')	1093271	נפוליי	יעקב בן אשר	טור אורח חיים	1492	רנ"ב	21	22
1	שיקן	RI SHOCKEN 54 (ד')	1326457	ליריה	יעקב בן אשר	טור אורח חיים	1495	רנ"ה	22	23
1	חמיצר	RI 59 A 1052 (ד')	1936136	ברשוב	יעקב בן אשר	טור אורח חיים	1497	רנ"ז	23	24
1	מהלמן	RI 75 A 1984	1936251	מנטשוב	יעקב בן אשר	טור יורה דעה	1477	רל"ז	24	25
1		RI 2 = 83 A 509 (ד')	1935936	ואיי אלהוארה	יעקב בן אשר	טור יורה דעה	1479	רל"ט	25	26

מספר מספר עותקים	תורים מזוהה	מספר מידת כס"ל	מספר מערכת כס"ל	מקום תרפסה	מחבר/מייצע נוסף	כותר	שנה לועזית	שנה עברית	מספר סידורי	תש"ב
3	וינה	RI 2 = 71 A 3007	1096835	אישר	יעקב בן אשר	טור יורה דעה	1487	רמ"ז	26	27
	חזנוביץ	RI 2 = 71 A 3007								
1	שיקן	RI SHOCKEN 47 (ד)								
	שיקן	RI SHOCKEN 44 (ד)	1346191	וארי אלהוגארה	יעקב בן אשר	טור חושן משפט	1480	רמ"א	27	28
2		RI 8 = 76 A 563 (ד)	1982777	נפולי	יעקב ברוך בן יהודה לנדאו	ספר אגור	-1490 1492	ר"ז רנ"ב	28	29
	שיקן	RI SCHOCKEN 31								
1	שיקן	RI 8 = 82 A 549 (ד)	1162850	ליסבון	ישועה בן יוסף הלוי	ספר הלכות עולם	1494	רנ"ד	29	30
2	שיקן	RI SHOCKEN 42 (ד)	1970201	איטליה		כל בו	1490	ר"ן	30	31
		RI YAH ,A 11								
1	שיקן	RI SHOCKEN 66	1973527,	וארי אלהוגארה		לוח מחזורי שנים רע-רפג מגילת אנטייכוס תגרות של ססח	1482	רמ"ב	31	32
		RI SHOCKEN 68 (ד)	1312630,							
		RI SHOCKEN 67 (ד)	1930497							
4	וינה	RI 2 = 51 A 26 (ד)	1970729	מנטובה	לוי בן גרשם	ביאור התורה	-1474 1476	רל"ד רל"ז	32	33
		RI 2 = 51 A 26								
		RI 2 = 51 A 26								
1	שיקן	RI SCHOCKEN 3								
		RI 8 = 82 A 552 (ד)	1284782	פררה	לוי בן גרשם	ביאור ספר איוב	1477	רל"ז	33	34
1		RI 8 = 82 A 512 (ד)	1175737	רומא	לוי בן גרשם	פני דניאל	-1469 1473	רס"ט רל"ג	34	35
2	שיקן	RI 2 = 49 A 851 (ד)	2009111	רומא	משה בן יעקב מקוצי	ספר מצות גדול	-1473 1475	רל"ג רל"ה	35	36
		RI V SHOCKEN 6								
2	וינה	RI 2 = 71 A 3415 (ד)	2009227		משה בן יעקב מקוצי	ספר מצות גדול	1488	רמ"ט	36	37
		RI SHOCKEN 17		שנוציץ						

מספר עיונים	תורם מזוהה	מספר מודע בס"ל	מספר מוערכת בס"ל	מיקום הרפסה	מחבר/מילדע ניסה	כותר	שנה לועזית	שנה עברית	מספר סיווגי	תשיבי
2	וינה	RI 71 A 3454 (ד')	1769532	רומא	מלשה בן מילמון	מורד נבוכים	-1473	רל"ג-	37	38
	שיקן	RI SHOCKEN 5					1475	רל"ה		
3	שיקן	RI SHOCKEN 4 (1 (כ"ר)	1771813	רומא	מלשה בן מילמון	משנה תורה	-1473	רל"ג-	38	39
		RI SHOCKEN 4 (2 (כ"ר)					1475	רל"ה		
		RI 2= 71 A 3590 (כ"ר 1-2)								
	וינה	RI 2= 71 A 3590 (ד') (כ"ר 1)								
		RI 2= 71 A 3590 (ד') (כ"ר 2)								
1	וינה	RI 2= 70 A 556 (ד')	1771814	ספרד	מלשה בן מילמון	משנה תורה (מלדע אהבה)	1480	ר"מ	39	40
4	מהלמן	RI 75 A 1995 (ד')	1769490	ספרד	מלשה בן מילמון	משנה תורה	1480	ר"מ	40	41
		RI 2= 37 A 741	1769489	שונצין	מלשה בן מילמון	משנה תורה	1490	ר"ן	41	42
	מהלמן	RI 2= 37 A 741								
1	שיקן	RI 2= 75 A 1977 (ד')								
		RI SHOCKEN 20								
1	שיקן	RI SHOCKEN 56 (ד')	1323857	ספרד או פורטוגל	מלשה בן מילמון	משנה תורה	1492	רנ"ב	42	43
2	וינה	RI 2= 71 A 3567	1323853	רומא	מלשה בן נחמן	פירוש התורה	-1469	רל"ט-	43	44
		RI SHOCKEN 7 (ד')					1473	רל"ג		
3	וינה	RI 71 A 3709	1782846	ליסבון	מלשה בן נחמן	חדושי התורה	1489	רמ"ט	44	45
		RI 71 A 3709								
	שיקן	RI SHOCKEN 49								

מספר מספר עורקים	תורים מזורה	מספר מידע כס"ל	מספר מערבת כס"ל	מקום הדפסה	מחבר/מייצע נוסף	כותר	שנה לוציית	שנה עברית	מספר סידורי	תשבי
4	פצ'היימרי?	RI 2 = 72 A 6 (ד')	1782845	נפולי	משה בן נחמן	פירוש התורה	1490	ר"ץ	45	46
		RI 2 = 72 A 6								
	שויקן	RI SCHOKEN 29								
	יהודה	RI 2 = YAH. A 7								
1	שויקן	RI SHOCKEN 28 (ד')	1776703	נפולי	משה בן נחמן	שער הגנוזל	1490	ר"ץ	46	47
1	שויקן	RI SHOCKEN 63 (ד')	2351102	ספר		משנה	1485	רמ"ה	47	48
	וינה	RI 2 = 71 A 3394								
3	שויקן	RI SHOCKEN 34	1143297	נפולי		משנה	1492	רנ"ב	48	49
	מהלמן	RI 75 A 1976 (1 כר')								
		RI 75 A 1976 (2 כר')								
2		RI 71 A 2884	1776864	שונצין		משנה	1485	רמ"ה	49	50
	שויקן	RI SHOCKEN 15 (ד')								
1		RI 2 = 53 A 436 (ד')	960066	רומה	נתן בן יהואל מרומא	ספר הערוך	-1469 1473	רמ"ט- רל"ג	50	51
2		RI 71 A 3672 (ד')	1197579	ברלינה	עמנואל בן שלמה הרומי	ספר המתבררת	1491	רנ"ב	51	52
	שויקן	RI SHOCKEN 37								
3	וינה	RI 2 = 71 A 3150 (ד')	2009627	נפולי	פרץ טרבוט	מקרי דרדקי	1488	רמ"ח	52	53
		RI 2 = 71 A 3150								
	שויקן	RI SHOKEN 26								
2	וינה	RI 71 A 3010	2014119	נפולי	קלונימוס בן קלונימוס	אבן בחן	1489	רמ"ט	53	54
	חזנוביץ	RI 71 A 3010 (ד')								
1	שויקן	RI SHOCKEN 8 (ד')	1124667	רומה	שלמה בן אברהם ז'אדרת	תשובות שאלות	-1469 1473	רמ"ט- רל"ג	54	55

מספר עותקים	תורם מזוהה	מספר מודף בס"ל	מספר מערכת בס"ל	מיקום הרפסה	מחבר/מלדע נוסף	כותר	שנה לועזית	שנה עברית	מספר סידורי	תשבי
2	פצ'דיימר [?]	RI 72 A 5 (ד')	1089191	שונציץ	שלמה בן יהודה אבן גבירול	ספר מכתר הפנינים	1484	רמ"ד	55	56
	שויקן	RI SHOCKEN 9 (ד')		שונציץ	שלמה בן יצחק (ריש"י)	פירוש התורה	1487	רמ"ז	56	58
2		RI 2 = 37 A 1434	1175806	שונציץ			1487	רמ"ז	56	58
		RI 2 = 37 A 1434 (PT.4)		פרה		תלמוד בבלי. ברכות	א"ר 1496 רנ"ז 1491	רנ"ב א"ר רנ"ז	57	59
1	מהלמן	RI 75 A 1997 (ד')	2094905	שונציץ		תלמוד בבלי. ביצה	1484	רמ"ד	58	60
1	מהלמן	RI 2 = 75 A 1990	1345913	שונציץ		תלמוד בבלי. חגיגה	1482	רמ"ב	59	61
1		RI 2 = 69 A 1775 VOL.13 (ד')	1282391	ואדי אלתמרה		תלמוד בבלי. כתובות	1482	רמ"ב	60	62
1		RI 2 = 69 A 1775 VOL.16 (ד')	1282391	ואדי אלתמרה		תלמוד בבלי. כתובות	1482	רמ"ב	60	62
1	שויקן	RI SCHOCKEN 60	1345913	שונציץ		תלמוד בבלי. כתובות	1487	רמ"ח	61	63
3	שויקן	RI SCHOCKEN 61	1345913	שונציץ		תלמוד בבלי. גיטין	1488	רמ"ח	62	64
	מהלמן	R 2 = 46 A 965 R 2 += 75 A 885								
1	מהלמן	RI 75 A 1986 (ד')	2094905	פרה		תלמוד בבלי. גיטין	א"ר 1491 רנ"ז 1496	רנ"ב א"ר רנ"ז	63	65
1	שויקן	RI SHOKEN 69	1282391	ואדי אלתמרה		תלמוד בבלי. קידושין	1482	רמ"ב	64	66

מספר עורקים	תורים מזורה	מספר מודף בס"ל	מספר מערכת בס"ל	מקום הדפסה	מחבר/מייצג נוסף	כותר	שנה לוציית	שנה עברית	מספר סידורי	תש"ב
2	מהלמן	RI 2 = 75 A 1996	1345913	שוניצין		תלמוד בבלי. בבא קמא	1489	רמ"ט	65	67
		RI 2 = 46 A 965								
2	מהלמן	RI 2 = 75 A 1994	1345913	שוניצין		תלמוד בבלי. בבא מציעא	1489	רמ"ט	66	68
		RI 2 = 46 A 965								
3	שיוקן	RI SCHOCKEN 18	1345913	שוניצין		תלמוד בבלי. חולין	1489	רמ"ט	67	69
	מהלמן	RI 2 = 75 A 1982								
		RI 2 = 75 A 3609								
1	מהלמן	RI 75 A 1980 (ד')	2093559	ספרד		תלמוד בבלי. חולין	לפני 1492	לפני רמ"ב	68	70
1	שיוקן	RI SCHOCKEN 19	1345913	שוניצין		תלמוד בבלי: נדה	1489	רמ"ט	69	71
		RI V 4 = 85 A 548	1158968	נפולין		תנ"ך	1492	רמ"ב	70	73
3	שיוקן	RI 4 = 85 A 548								
	יהודה	RI YAH. A 58								
3		RI 8 = 37 A 1432	1229521	ברלינה		תנ"ך	1494	רמ"ד	71	74
	שיוקן	RI 8 = 93 A 694 (ד') (כר' 1-2)								
	שיוקן	RI 8 = 93 A 694 (ד')								
1	שיוקן	RI SHOCKEN 62 (ד')	2100470	איטליה		תנ"ך	1495	רמ"ה	72	75
1	שיוקן	RI SHOCKEN 57	2094187	איטליה		תנ"ך. תורה	1480	ר"נ	73	76
	וינה	RI 2 = 70 A 557	1158964	בולגריה		תנ"ך. תורה	1482	רמ"ב	74	77
1	שיוקן	RI V 2 = 70 A 557								
	וינה	RI 71 A 3607 (ד')	2094150	אישר		תנ"ך. תורה	-1486 1489	רמ"ז- רמ"ט	75	78

מספר עוזרים	תזרם מזוהה	מספר מודר בס"ל	מספר מערכת בס"ל	מקום הרפסה	מחבר/מידע נוסף	כותר	שנה לועזית	שנה עברית	מספר סידורי	תשבי
4		RI 2 = 51 A 1697 (ד')	1163491	א"שר		תנ"ך. תורה	1490	ר"ץ	76	79
		RI 2 = 51 A 1697								
	שיוקן	RIV SHOCKEN 48								
	מהלמן	RI 2 = 75 A 1985								
1		RIV 2 = 83 A 512 (ד')	1163469	נפול'י		תנ"ך. תורה	1491	רנ"א	77	80
3		RI 71 A 2885 (ד')	2009469	ליסבון		תנ"ך. תורה	1491	רנ"א	78	81
		מהלמן								
	שיוקן	RIV SCHOCKEN 51								
1	שיוקן	RI SHOCKEN 65 (ד')	2100467	ליריה		תנ"ך. תורה	-1492 1495	רנ"ב- רנ"ה	79	82
4		RI 2 = 37 A 2024	1157334	שונצ'ין	עם פירוש רד"ק	תנ"ך. נביאים ראשונים	1485	רנ"ז	80	83
		RI 2 = 37 A 2024								
	שיוקן	RI SHOCKEN 11 (ד')								
	יהודה	RI YAH. A 1								
2	שיוקן	RI SHOCKEN 53 (כ"ר) (1 (ד')	2099697	ליריה	עם תרגום יונתן, פירוש רד"ק ופירוש רלב"ג	תנ"ך. נביאים ראשונים	1494	רנ"ד	81	84
		RI SHOCKEN 53 (2 (כ"ר)								
		RI SHOCKEN 53 (3 (כ"ר)								
		RI SHOCKEN 53 (3 (כ"ר)								
		RI YAH.A 3 (ד') (כ"ר)								
	יהודה	RI YAH.A 4 (ד') (כ"ר)								
		RI YAH.A 5 (1 (כ"ר)								
4	ינה	RI 2 = 71 A 3499 (ד')	1157335	שונצ'ין	עם פירוש רד"ק	תנ"ך. נביאים אחרונים	1486	רנ"ז	82	85
		RI 2 = 71 A 3499								
		RI 2 = 71 A 3499								
	שיוקן	RI SHOCKEN 14								

מספר עיוקים	תורים מזוהה	מספר מידע כס"ל	מספר מלערכת כס"ל	מקום הדפסה	מחבר/מייצע נוסף	כותר	שנה לוציית	שנה עכרית	מספר סידורי	תשבי
2	שויקן	RI 2 = 88 A 602	1071630	ספרד		תנ"ך. נביאים אחרונים	1487	רמ"ז	83	86
		RI 2 = 88 A 602 (ד)								
3	Rosenblom	RI 74 A 1397 (ד)	2025542	נפולי	איוב, תמוש פוגלילת, דניאל, עזרא, דברי הימים: עם פירוש	תנ"ך. כתובים	1487	רמ"ח	84	87
	שויקן	RI SHOCKEN 24-25								
	מהלמן	RI 75 A 1989								
1		RI 71 A 925 (ד)	2100703	נפולי	תהלים איוב משלי	תנ"ך. כתובים	1490	רנ"א	85	88
		RI 46 A 435 (ד)	1372586	ספרד		תנ"ך. כתובים	לפני 1492	רנ"ב	86	89
3	שויקן	RI 2 = 91 A 577	1163857	ליסבון	עם פירוש רד"ק	תנ"ך. ישעיהו ויקמיהו	1492	רנ"ב	87	90
	שויקן	RI 2 = 91 A 577								
2	מהלמן	RI 75 A 1981								
		RI 65 A 3891 (ד)	2009528	בולגוניה	עם פירוש רד"ק	תנ"ך. תהלים	1477	רל"ז	88	91
4	וינה	RI 65 A 3891								
	וינה	RI 71 A 3376	1326535	נפולי	עם פירוש רד"ק	תנ"ך. תהלים	1487	רמ"ז	89	92
	מהלמן	RI 75 A 1988								
4	יהודה	RI YAH. A 13								
	שויקן	RI SHOCKEN 22 (ד)								
	וינה	RI 71 A 3340	2013469	נפולי	עם פירוש עמנואל בן שלמה הרומני	תנ"ך. משלי	1487	רמ"ז	90	93
	ההלפה	RI 71 A 3340								
	שויקן	RI SHOCKEN 23								
	יהודה	RI YAH. A 2								

מספר עיונים	תורם מזוהה	מספר מודע בס"ל	מספר מערכת בס"ל	מקום הרפסה	מחבר/מילדע נוסף	כותר	שנה לועזית	שנה עברית	מספר סיווגי	תשבי
1	משטרה	RI 2 = 83 A 508 (ד')	2014174	ליסבון	עם פירוש קב ונקי מאת רבי דוד בן שחמיה אבן רו"ח	תנ"ך. משלי	1492	רנ"ב	91	94
		RI V 71 A 4493 (ד')	1993278	שונציץ	כמנהג קהילת רומא	תפילות. מחזור	1486	רמ"ז	92	95
2	מהלמן	RI 75 A 1992 (ד')	1993269	אישר	מחזור ליימים נוראים כמנהג ספרד	תפילות. סידור	-1489 ?1490	רמ"ט- ר"ז?	93	96
		RI SHOCKEN 39-40 (ד')	1744459	נפול'י	לכל השנה כפי מנהג קהילות ספרד	תפילות. סידור	1490	ר"ן	94	97
3		RI 8 = 46 A 436 (ד')	1164173	ליסבון	לכל השנה כפי מנהג קהילות ספרד	תפילות. סידור	1492	רנ"ב	95	98
		RI 8 = 46 A 436								
		RI 8 = 46 A 436								
2		RI 2 = 91 A 551 (ד')	1175656	פיוה די סקו	כמנהג אשכנז	תפילות. סליחות	1475	רל"ה	96	100
		RI 2 = 86 A 603 (ד')	1021442	פרה	אונקלוס	תרגום אונקלוס	1487	רמ"ז בערך	97	איז
1		RI 2 = 88 A 603 (ד')	1079280	ספרד	יצחק בן יעקב אילפסי	הלכות רב אלפס	1490	ר"ן בערך	98	איז
		RI 8 = 86 A 590 (ד')	1021249	בריישה	יצחק בן שלמה אבן סהילה	ספר משל תקומוני	1491	רנ"א בערך	99	איז
1		RI 73 A 1519 (ד')	1124779	ספרד	אהרן תפקן מלונגיל	ארחות חיים	1492	רנ"ב בערך	100	איז

רשימת מקורות

- אופנברג, מפקד – Adri K. Offenber, *Hebrew Incunabula in Public Collections: a First International Census* (in Collaboration with C. Moed-Van Walraven), De Graaf Publishers, Nieuwkoop 1990.
- אופנברג, 'ספרות' – Adri K. Offenber, 'Literature on Hebrew Imcunabula Since the Second World War', Idem, *A Choice of Corals*, De Graaf Publishers, Nieuwkoop 1992, pp. 1-41.
- אופנברג, 'רשימה' – Adri K. Offenber, 'A Preliminary List of Additions and Corrections to Hebrew Incunabula in Public Collections: A First International Census', [OffCensus] 1.2.1994.
- באר, 'מבית מנולי' – חיים באר, 'מבית מנולי לבית עמיאל: בית הספרים מדרש אברבנאל וגנזי יוסף', על ספרים ואנשים, 9 (תשנ"ד), עמ' 2-9.
- בית דוד וולפסון – בית דוד וולפסון של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי (דפוס עזריאל), ירושלים תר"ץ.
- ברגמן, בית הספרים הלאומי – הוגו ברגמן, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בשנות תר"ף-תרצ"ה [חמו"ל], ירושלים תרצ"ה.
- ברס, 'חזנוביץ' – צבי ברס, 'יוסף חזנוביץ ורעיון כתב העת של בית הספרים הלאומי', על ספרים ואנשים, 7 (תשנ"ד), עמ' 10-14.
- ברס, מאה שנים – צבי ברס, מאה שנים של ספרים: בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי תרנ"ב-תשנ"ב: תערוכת היובל, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים תשנ"ב.
- ברס, 'פרשת משלוח' – צבי ברס, 'פרשת משלוח אוסף הספרים של חזנוביץ לירושלים – תעודות ומקורות', קתדרה, 79 (תשנ"ו), עמ' 79-94.
- גנזים אחרונים – גנזים אחרונים: מאוספי ד"ר ישראל מהלמן בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים תשס"ב.
- דוד, ספר המעשים – אנתוני דוד, ספר המעשים: חיי זלמן שוקן, שוקן, ירושלים תשס"ו.
- זמיר, דין וחשבון – הועדה לשינוי מעמד הספרייה הלאומית, דין וחשבון [חברי הוועדה: יצחק זמיר (יושב ראש) ואחרים], הועדה, ירושלים תשס"ד.
- האנט, 'הדפסי מוזיקה' – Jno L. Hunt, 'Music Prints and Manuscripts Given to the Hunt Library, Carnegie Mellon University by Charles J. Rosenbloom', *Notes: The Quarterly Journal of the Music Library Association*, 33, 3 (March 1977), pp. 553-562.
- הברמן, הספר העברי – אברהם מאיר הברמן, הספר העברי בהתפתחותו, ראובן מס, ירושלים תשכ"ח.
- האזרחי, בית הספרים הלאומי – יהודה האזרחי, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, המחלקה לארגון ופרסום – האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשכ"ז.

הרצל, כתבי הרצל – בנימין זאב הרצל, כתבי הרצל, 10 כרכים, הספריה הציונית, ירושלים תש"ך-תשכ"א.

וייל, דין וחשבון – גוטהולד וייל, דין וחשבון על הנהלת בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי לתקופה מיום 3 בספטמבר 1935 עד יום 30 בספטמבר 1946 (דפוס אחוה), ירושלים תש"ז. חברת דורשי האוניברסיטה – עשר שנים לקיומה של חברת דורשי האוניברסיטה העברית בירושלים: תרפ"ד-תרצ"ד, חברת דורשי האוניברסיטה העברית בירושלים, ורשה תרצ"ד.

חזנוביץ, דבר אל העם – יוסף חזנוביץ, דבר אל העם העברי: על אוצר הספרים בירושלים, דפוס הצפירה, ורשה תרע"ג.

יואל, מבית הספרים הכללי – יונתן יואל, מבית הספרים הכללי לבית ישראל עד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי – מאבק של שם, יד לקורא, יז (תשל"ח), עמ' 131-138. יודלוב, גנזי ישראל – יצחק יודלוב, ספר גנזי ישראל, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים תשמ"ה.

יודלוב, שינויים – יצחק יודלוב, שינויים טיפוגרפיים בספרים עבריים, ארשת, ו (תשמ"א), עמ' 95-122.

יערי, 'עברי' – Abraham Yaari, 'Hebrew Incunabula in Jerusalem', *Palestine Review*, 3.12.1937.

יערי, 'שוקן' – Abraham Yaari, 'The Schocken Collection of Hebrew Incunabula in the Jewish National and University Library', *Bulletin of the Hebrew University Jerusalem*, 4 (January 1938), pp. 35-37.

יערי, תולדות – אברהם יערי, תולדות בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, דפוס הספר, ירושלים 1930.

יקירסון, קטלוג האינקונבולים העבריים – שמעון יקירסון, קטלוג האינקונבולים העבריים מאוסף ספריית בית המדרש לרבנים באמריקה, בית המדרש לרבנים באמריקה, ניו יורק, ירושלים תשס"ד-תשס"ה.

מהלמן, 'ביכורי הדפוס' – ישראל מהלמן, 'ביכורי הדפוס העברי (1475-1500)', ארשת, ה (תשל"ב), עמ' 448-456.

מהלמן, גנוזות – ישראל מהלמן, גנוזות ספרים: מאמרים ביבליוגרפיים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים תשל"ו.

מהלמן, 'ח"י ספרים' – ישראל מהלמן, 'ח"י ספרים עבריים ודפים בודדים', עלי ספר, א (תשל"ה), עמ' 101-108.

מוזס, 'זלמן שוקן' – זיגפריד מוזס, 'זלמן שוקן' – הכלכלן הציוני, בתוך: אברהם תרשיש, יוחנן גינת (עורכים), פרקים ממורשתה של יהדות גרמניה: קובץ מסות, מכון ליאו בק, ירושלים תשל"ה, עמ' 190-218.

ספרים נדירים – ספרים נדירים וכתבי יד: מעזבונו של צ'ארלס י' רוזנבלום מפיטסבורג: תערוכה וקטלוג, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי ירושלים, ירושלים 1974.

- עמיאור, 'ה"מייסד האמיתי"' - חזי עמיאור, 'ה"מייסד האמיתי" של בית הספרים: יוסף חזנוביץ ופועלו להקמת ספרייה לאומית', *עתמול*, 230 (תשע"ד), עמ' 6.
- Harry Friedenwald, *The Jews and Medicine*, Ktav - Pub. House, New York 1967.
- Arturo Castiglioni, 'Dr. Harry Friedenwald, - "ד"ר הארי פרידנוולד" - Collector and Historian', *Bulletin of the Medical Library Association*, 33, 1 (1945), pp. 30-38.
- קרסל, *לכסיקון הספרות העברית* - גצל קרסל, *לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים*, ספרית פועלים, מרחביה תשכ"ה-תשכ"ז.
- ריבקינד, *דקדוקי סופרים* א - יצחק ריבקינד, *דקדוקי סופרים* (לחקר התפתחות הדפוס העברי), *קרית ספר*, ב (תרפ"ה), עמ' 54-63.
- ריבקינד, *דקדוקי סופרים* ב - יצחק ריבקינד, *דקדוקי סופרים* (לחקר התפתחות הדפוס העברי), *קרית ספר*, ד (תרפ"ח), עמ' 273-280.
- ריבקינד, *דקדוקי סופרים* ג - יצחק ריבקינד, *דקדוקי סופרים* (לחקר התפתחות הדפוס העברי), *קרית ספר*, י (תרצ"ג), עמ' 497-499.
- ריבקינד, *דפוסי ספרים* - יצחק ריבקינד, *דפוסי ספרים: עיונים ביבליוגרפיים בספרים עבריים משנות רל"ז עד שפ"ז*, בתוך: שאול ליברמן, *ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס: למלאת לו שבעים שנה*, החלק העברי, בית המדרש לרבנים באמריקה, ניו יורק תש"י, עמ' תא-תלב.
- Benjamin Richler, *Guide to Hebrew Manuscript Collections*, The Israel Academy of Sciences and Humanities, Jerusalem 2014.
- ריצ'לר-גרבלר, *אוספי הספרייה הלאומית* - גליה ריצ'לר-גרבלר, *אוספי הספרייה הלאומית* - מחקר היסטורי, מיפוי מדגמי והמלצות לשיטות איסוף בעתיד, עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשע"ד.
- שויקי, *פיתוח מדיניות אוסף* - רבקה שויקי, *פיתוח מדיניות אוסף עבור ארכיון לאומי של אתרי אינטרנט ישראלים חופשיים מתשלום*, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תש"ע.
- שידורסקי, *גווילים* - דב שידורסקי, *גווילים נשרפים ואותיות פורחות*, מאגנס, ירושלים תשס"ח.
- שידורסקי, *הדיונים* - דב שידורסקי, *הדיונים בשלהי המאה ה-19 בדבר כינונה של ספרייה לאומית בארץ-ישראל*, *קתדרה*, 9 (תשל"ט), עמ' 153-192.
- שידורסקי, *לתולדות* - דב שידורסקי, *לתולדות בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים*, בתוך: חגית לבסקי (עורכת), *תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים*, מאגנס, ירושלים תשס"ט, עמ' 440-462.
- שידורסקי, *ספרייה וספר* - דב שידורסקי, *ספרייה וספר בארץ ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית*, מאגנס, ירושלים 1990.

שידורסקי, 'שמואל הוגו ברגמן' - דב שידורסקי, 'שמואל הוגו ברגמן ומקומו בעיצוב בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי', קתדרה, 76 (תשנ"ה), עמ' 116-146.

שמלצר, 'ספרים נדירים' - Menahem Schmelzer, 'Rare Books: Hebrew Incunabula: - An Agenda for Research', *Judaica Libraianship*, 2, 1-2 (1985), pp. 68-71.

שפר, 'תולדות אוסף הספרים' - זילקה שפר, 'תולדות אוסף הספרים של זלמן שוקן (1877-1959): תוך שימת דגש על התפתחות אוסף הספרים העבריים', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשנ"ה.

תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב - דוד תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובניו, מהדורה ב, ספרית ראשונים, תל אביב 1958.

תשבי, 'האינקונבולים העבריים בישראל' - פרץ תשבי, 'האינקונבולים העבריים בישראל', קרית ספר, נט, ד (תשמ"ד), עמ' 946-958.